

Makale Bilgisi / Article Info

Geliş / Received: 01.09.2024

Kabul / Accepted: 19.07.2025

Araştırma Makalesi / Research Article

DOI: 10.55666/folklor.1541685

**AFYONKARAHİSAR YÖRESİNDE HAŞHAŞ BİTKİSİ ETRAFINDA
GELİŞEN GELENEKSEL EKOLOJİK BİLGİ KÖKENLİ İNANÇ VE
UYGULAMALAR**

Hüseyin KARAKAYA *

Öz

Diğer canlılarla kıyaslandığı zaman fiziki olarak avantajlı konumda bulunan ilkel insanlar, hayata tutunabilmek adına doğada bulunan kaynaklardan yararlanarak “kültür” adı verilen çeşitli yaşamsal kalıplar meydana getirmişlerdir. İnsan-doğa eşitliği paradigmasında oluşturulan kültürel oluşumlar süreç içerisinde insan topluluklarının barınma, beslenme, korunma ve giyinme gibi temel ihtiyaçlarının giderilmesini sağlamıştır. Uzun yılların birikimleriyle oluşan tarımsal uygulamalar da kültüre ait oluşumlardan sayılmaktadır. Tarıma yönelik üretimlerle birlikte toplulukların yaşam şekilleri üzerinde ciddi farklılıklar ortaya çıkmış ve köklü toplumsal dönüşümler meydana gelmiştir. Söz konusu değişikliklere sebep olarak insanlık tarihini derinden etkileyen tarımsal ürünlerden birisi de haşhaş bitkisine yönelik olarak gerçekleştirilen etkinliklerdir. Tarih boyunca gastronomi, tıp, tasarım ve endüstri gibi maddi alanlarda kullanılan haşhaş bitkisi sahip olduğu manevi özellikler dolayısıyla toplulukların inanç dünyalarında da kendisine yer edinebilmiştir. Sosyal, ekonomik ve güvenlik alanlarında geçmişten günümüze kadar değerini hiç kaybetmeyen haşhaş bitkisi uluslararası ilişkiler çerçevesinde de kendisine önemli bir etki alanı meydana getirmiştir. Bu özellikleri sebebiyle dünya genelinde haşhaş bitkisinin; ekimi, çizim kontrolü, toplanması, satın alınması, bu maddeden uyuşturucu üretilmesi, değerlendirilmesi, satılması, ihraç ve ithal edilmesi işlemleri çeşitli yönetmeliklere göre şekillendirilmiştir. Afyonkarahisar yöresi sahip olduğu coğrafi ve iklimsel özellikler dolayısıyla dünya üzerinde haşhaş bitkisinin en kaliteli şekilde yetiştirilebildiği bölgelerden birisi olmuştur. Yörede üretilen haşhaş bitkisinden elde edilen ürünler uluslararası alanda Afyonkarahisar’ın tanınırlığını artırmıştır. Bu çalışmada Afyonkarahisar yöresinde uzun yıllardır ekimi yapılan haşhaş bitkisinin; tarihçesi, tarım şekilleri, işlenmesi, gıda, sağlık, yakacak ve endüstri alanlarındaki kullanım biçimleri ve geleneksel dünya görüşü çerçevesinde oluşturulan inanç dünyalarına yönelik aktarımları verilmiştir. Çalışmanın evrenini Afyonkarahisar ili oluşturmuştur. Çalışmada kullanılan malzemeler sözlü, yazılı ve elektronik kaynaklardan elde edilmiştir. Sözlü kaynaklardan gerçekleştirilen derleme çalışması; ekonomik uğraşı genellikle tarım ve hayvancılığa dayanan, kırsal çevre özellikleri gösteren, fazla göç olayları yaşamayan ve teknolojiye uzak bölgelerde yapılmıştır. Derleme çalışması sırasında daha önceden hazırlanmış yarı-yapılandırılmış mülakat formlarıyla birlikte, nitel araştırmaya dayanılarak katılımlı ve katılımsız gözlem ve derinlemesine görüşme (mülakat) teknikleri kullanılmıştır. Ayrıca çalışma yapısal-işlevselci kuram çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Afyonkarahisar, Haşhaş Bitkisi, Halk Bilimi, Geleneksel Ekolojik Bilgi, İnsan-Çevre İlişkisi.

* Dr., Afyonkarahisar/Türkiye, huseyinkarakaya.pau.2014@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0400-5645.

TRADITIONAL ECOLOGICAL KNOWLEDGE-BASED BELIEFS AND PRACTICES WHICH HAVE DEVELOPED AROUND OPIUM POPPY PLANT IN AFYONKARAHİSAR VICINITY

Abstract

Primitive people, who were in an unadvantageous position physically when compared to other living creatures, created various vital patterns called as ‘‘culture’’, by benefitting from resources in the nature in order to be able to hold on to the life. Cultural formations which were created in the paradigm of human-nature equality provided to fulfill such basic needs as shelter, nutrition, protection and dressing etc. for human communities during the process. Also agricultural practices which have occurred with build-ups (accumulations) over long years are regarded as one of formations belonging to culture. Together with productions for agriculture, serious changes emerged on life styles, and radical social transformations occurred. One of agricultural products which have influenced deeply human history as reason for the said changes is activities which were carried out for opium poppy (hash). Opium poppy plant which has been used physical (material) fields such as gastronomy, medicine, design and industry etc. throughout history was also able to carve out a niche for itself in belief worlds of communities due to its immaterial features it has. Opium poppy plant, which has never lost its value from the past to present in social, economic and security fields, has generated an important sphere of influence for itself within the scope of international relationships, as well. Because of those features, around the world, transactions of sowing, control of scratching, picking, buying of opium poppy plant; production of drugs from this product, its utilization, selling, export and import were shaped by various regulations. Afyonkarahisar vicinity has become one of the areas in which opium poppy plant could be grown in a finest quality way in the world due to geographical and climatic features it has had. Products, obtained from opium poppy plant which is produced in the vicinity, have increased recognition of Afyonkarahisar in the international area. In the study, we gave information on history of opium poppy which has been planted for long years in Afyonkarahisar vicinity; its types of agriculture; its processing; forms of usage in fields of food, health, firing and industry; and on narrations for belief worlds which were generated within the scope of traditional world view. Afyonkarahisar city constituted population of the study. Materials, used in the study, were obtained from oral, written and electronic sources. Compilation work (review study), carried out from oral sources, was done in areas; of which economical occupation/engagement is based generally on agriculture and livestock; showing features of rural region; no experiencing/happening much migration events; and which are out of technology. During compilation work, together with pre-prepared and semi-structured interview forms techniques of participant and non-participant observation based on qualitative research, and of in-depth interview were used. In addition, the study was evaluated within the scope of structural-functionalist theory.

Keywords: Afyonkarahisar, Opium Poppy Plant, Folklore, Traditional Ecological Knowledge, Human-Environment Relationship.

Giriş

Anadolu, binlerce yıldır farklı toplulukların yaşamlarını sürdürdükleri kadim ve bereketli toprak parçasının adı olmuştur. Varlık sahnesine çıktıkları ilk andan itibaren Anadolu'yu bir mücadele alanına dönüştüren topluluklar, adına “geleneksel ekolojik bilgi” denilen ve insanlık tarihini derinden etkileyen maddi ve manevi kültürel üretimler meydana getirmişlerdir. Süreç içerisinde yaşam alanı olarak bu coğrafyayı seçen uygarlıklar kendilerinden önce yaşayan toplulukların kolektif tecrübelerle meydana getirdikleri geleneksel ekolojik bilgi üretimlerinin hem mirasçısı olmuşlar hem de bu mirasa yaşamsal tecrübelerle elde edilen kültürel eklemeler kaydederek söz konusu mirasın daha da zenginleşmesini ve gelecek nesillere aktarılmasını sağlamışlardır.

Berkes (1993: 3) tarafından, “Canlıların (insanlar dâhil) birbirleriyle ve çevreleriyle olan ilişkileri hakkında kültürel aktarım yoluyla nesiller boyu aktarılan birikimli bir bilgi ve inançlar bütünü.” şeklinde tanımlanan geleneksel ekolojik bilgi, yaşadıkları çevre ile uzun yıllar simbiyotik ilişki içerisinde bulunan toplulukların ortak deneyim ve tecrübeler ile meydana getirdikleri bilgi ve inançlar bütünüdür. Çevreye göre şekil alan, uzun sürede meydana getirilen, topluluklar arasında aktarılan, artarak büyüyen, coğrafi şartlara göre kendisini sürekli yenileyen ve folklor türleri içerisinde gömülü olarak yer alan geleneksel ekolojik bilgi belleği, doğa ile uyumlu bir yaşam sürdüren geleneksel toplulukların ürettikleri pratik bilgilerden oluşmaktadır. Ekolojik sürdürülebilirlik temelinde hayat bulan geleneksel ekolojik bilgiye yönelik üretimler kültürel belleğe kaydedilmiş ve kültürel aktarım araçlarıyla nesilden nesle aktararak günümüze kadar ulaşmışlardır (Karakaya, 2022: iii).

“Modernleşme, küreselleşme, nüfus artışı, kırsaldan kente göç, teknolojik yozlaşma, kültürel değişim ve doğal kaynaklarda bozulma” gibi modern çağın sorunlarına kadim topluluklardan gelen deneyim belleğiyle önleyici, engelleyici ve ortadan kaldırıcı çözüm önerileri sunan geleneksel ekolojik bilgi sistemi, söz konusu bu sorunlara karşılık çözüm bulmaya çalışan bilim insanlarının dikkatini çekmiştir. Bilim insanları tarafından günümüzün açmazlarına çareler bulabilmesi adına geleneksel ekolojik bilgi belleğine yönelik olarak, “halk bilimi, antropoloji, botanik, farmakoloji, su mühendisliği, mimarlık, etno-botanik, etno-zooloji, etno-veterinerlik ve etno-tıp” gibi bilim dalları çerçevesinde çalışmalar yapılmıştır (Laudari, 2010: 83; Moffa, 2015: 103). Disiplinler arası bir yapıya sahip olan geleneksel ekolojik bilgiye yönelik olarak söz konusu bilim dallarında, “geleneksel ekolojik bilginin açıklanması, topluma dayalı geleneksel ekolojik bilgi yaklaşımları, geleneksel ekolojik bilginin gelişime uygulanması, geleneksel kaynak yönetimi, geleneksel çevre felsefesi, geleneksel halk hekimliği, geleneksel halk mimarisi, geleneksel hayvancılık bilgisi, geleneksel tarımcılık bilgisi, geleneksel avcılık uygulamaları, geleneksel halk mutfağı, geleneksel el sanatları, geleneksel dünya görüşü, geleneksel halk takvimi, geleneksel halk meteorolojisi ve halk hukuku” konularında çalışmalar yürütülmüştür (Karakaya, 2022: 161-313; Yolcu vd., 2023: 41-279).

Geleneksel ekolojik bilginin araştırılmasına yönelik ilk çalışmalar 1980’li yıllarda başlamıştır. Söz konusu alana yönelik ilk bilimsel araştırmalar, Pierre Lasserre, Kenneth Ruddle, Robert Earle Johannes, Milton M.R. Freeman ve Ludwig N. Carbyn gibi bilim insanları tarafından gerçekleştirilmiştir (Yolcu ve Aça, 2019: 864-865). Geleneksel ekolojik bilgi kavramını Türkçe literatürde kullanan ilk bilim insanı ise Kanada’da yaşayan Türk kökenli araştırmacı Fikret Berkes’tir. Çevre bilimleri araştırmacısı olan Berkes, geleneksel ekolojik bilginin, “*ne olduğu, hangi anlamlara geldiği ve ekoloji için önemi*” gibi konular hakkında Türkçe ve İngilizce olmak üzere pek çok yazı kaleme almıştır. Türkiye sahasında ise söz konusu kavrama yönelik araştırmalar henüz yakın dönemde yapılmaya başlanmıştır. Sahada geleneksel ekolojik bilgi alanına yönelik ilk çalışma, *İnsan-Çevre-Kültür İlişkisi Çerçevesinde Fırat Havzasında Halk Hekimliği* konu başlığıyla Cemalettin Çopuroğlu tarafından 2003 yılında gerçekleştirilmiştir. Geleneksel Ekolojik Bilgi kavramının kullanıldığı ilk çalışma ise, *Kültür-Çevre Bağlamında Geleneksel Ekolojik Bilginin Korunmasının Önemi: Sarıkeçili Yörükler Örneği* adıyla Ferhat Büyüksahin tarafından 2017 yılında doktora tezi olarak yapılmıştır. 2018 yılında ise Solmaz Karabaşa, *Ankara ili Nallıhan İlçesi Yenice Köyünde Kültür-Çevre İlişkileri Üzerine Etnografik Bir Değerlendirme* adlı doktora tezini sunmuştur. Halk bilimi disiplini içerisinde geleneksel ekolojik bilgi konusuna temas eden ilk bilim insanı ise, *Denizin Çocukları Giresun ve Trabzon Yöresi Balıkçılarının Meslek Folkloru* (2016) ile

Dağların Efendileri Doğu Karadeniz Hayvancılık ve Çoban Kültürü (2018) isimli kitapları kaleme alan Mustafa Aça'dır. 2019 yılında Mehmet Ali Yolcu ile Mehmet Aça, *Geleneksel Ekolojik Bilgi ve Folklor* isimli makaleyi yazmışlardır. 2022 yılında Hüseyin Karakaya tarafından, *Geleneksel Ekolojik Bilgi ve Folklor İlişkisi: Afyonkarahisar Örneği* isimli doktora tez çalışması kaleme alınmıştır. 2023 yılında ise Mehmet Ali Yolcu, Mustafa Aça ve Mustafa Dinç, *Homo Naturalis - İnsan ve Geleneksel Ekolojik Bilgi* isimli kitabı yayımlamışlardır.

Artarak büyüyen ve gelecek nesillere aktararak kendisine yaşam alanı bulan geleneksel ekolojik bilgi belleğine yönelik üretim alanlarından birisi “geleneksel tarım kültürüdür”. Yaşamın ilk basamaklarında avcı-toplayıcı bir yaşam şekli geliştiren ön insan grupları, süreç içerisinde meydana gelen birtakım nedenler dolayısıyla bitkilerin ekilmesi, yetiştirilmesi ve hasat edilmesi süreçlerini bünyesinde barındıran tarımsal etkinliklere yönelmişlerdir. İlk çağlardan günümüze kadar Anadolu'da yaşayan topluluklar buldukları coğrafyanın bünyesinde barındırdığı sayısız bitki çeşitliliğini çok farklı alanlarda değerlendirerek eşsiz, zengin ve tecrübeye dayalı bir geleneksel tarım kültürünün ortaya çıkmasını sağlamışlardır.

Yaşamlarını bereketli Anadolu topraklarında sürdüren toplulukların binlerce yıl süren doğayla kurmuş oldukları olumlu ilişkilerinin sonucunda yetiştirilen “haşhaş bitkisi”, çok yönlü yararlanılabilen bir tarım ürünü olmasından dolayı insanlık tarihinde sürekli önem atfedilen bitkilerden birisi olmuştur. Haşhaş bitkisinin sapından, yaprağından, tohumundan, kabuğundan ve kabuğunun çizilmesi sonucunda ortaya çıkan sütünden farklı alanlarda yararlanması, onun diğer bitkilere göre tarihin her döneminde daha değerli olarak anılmasını sağlamıştır. Gündelik hayatın akışı içerisinde önemli kullanım alanları bulan haşhaş bitkisi çevresinde kültürel üretilere yönelik olarak çok zengin inanç ve uygulama şekilleri ortaya çıkartılmıştır. Haşhaş bitkisi, Afyonkarahisar yöresinde de yüzyıllardır ekilen ve pek çok özelliğinden istifade edilen bir tarım bitkisidir. Bu çerçevede aşağıda Afyonkarahisar yöresinde kült bir bitki olarak kabul edilen haşhaş bitkisinin; tarihi, tarım şekilleri, işlenmesi, gıda, sağlık, yakacak ve endüstri alanlarındaki deneyim ve tecrübeye dayalı bilgi ve uygulamaları ile inanç dünyasına yönelik yansımaları verilecektir.

Haşhaş Bitkisinin Tarihi

Haşhaş bitkisi botanik bilimine göre, “Rhoadales (haçlı çiçekler)” takımında, “Papaveraceae (gelincikgiller)” familyasında, “Papaver (gelincik)” cinsinde ve “Papaver Somniferum L. (haşhaş bitkisi)” türünde yer alan bir endüstriyel tarım bitkisidir (Gümüştü ve Gümüştü, 1997: 125-126). Latince “Papaver”, “gelincik”, “Somniferum” ise “uyku verici ve rüya gördürücü” anlamlarında kullanılmaktadır (Erdurmuş ve Öneş, 1990: 7). Söz konusu bitkiyi adlandırmak için kullandığımız “haşhaş” teriminin, Hititçede yer alan “haşşika” teriminden dönüşerek günümüze geldiği düşünülmektedir. Bitkinin sallandığı zaman içerisinden gelen “haşırıtı” sesinin Hititler döneminde taklit edilerek “haşşika” terim adının ortaya çıkarıldığı öne sürülmektedir (Baytop, 1997: 403). Haşhaş bitkisinin kapsülünün çizilmesiyle elde edilen maddeye ad olan “afyon” terimi ise Latince yer alan ve “özsü” anlamına gelen “opium” teriminden sırasıyla “ofium, afiom ve afion” terimlerine dönüşerek günümüzdeki hâlini almıştır (Gürkan ve Ulama, 2019: 262). Afyon terimi ise Türkçeye Farsçadan geçmiştir (Özdemir, 2014: 1759).

Haşhaş bitkisi insanlık tarihi boyunca toplulukların sosyal ve ekonomik alanında kendisine önemli bir etki alanı oluşturmuştur. Kullanım sahasının çok çeşitli ve ekonomik değerinin yüksek olması dolayısıyla haşhaş bitkisi her dönemde vazgeçilmez tarım ürünlerinden birisini teşkil etmiştir. Haşhaş bitkisinden elde edilen ürünlerin zarar görmeden hem depolanmaya hem de bir yerden başka bir yere taşınmaya elverişli olması da söz konusu bitkinin topluluklar için önemini bir kat daha artırmıştır (Taşlıgil ve Şahin, 2018b: 293). Bu sebepler dolayısıyla tarihte Sümer, Mısır, Asur, Yunan, Roma ve Osmanlı gibi uygarlıklar haşhaş bitkisinden çok çeşitli ve farklı şekillerde yararlanmışlardır. Adı geçen uygarlıkların yaşam şekillerinde, inanç dünyalarında, edebî metinlerinde, gündelik hayatta kullanılan eşyalarında ve sanat eserlerinde haşhaş bitkisi bir şekilde kendisine yer edinmiştir (Yanık, 2022: 126).

Çalışma konumuzun coğrafi sınırlarını oluşturan Afyonkarahisar yöresini Osmanlı Devleti döneminde pek çok gezgin ziyaret etmiştir. Bu gezginlerden 1670'li yıllarda şehirde bulunan Jean Baptiste Tavernier, seyahatnamesinde yörede yetiştirilen haşhaş bitkisinin en iyi kalite olduğundan

bahsetmektedir (Özpinar, 2019: 16). 1864 yılında yöreye bir gezi düzenleyen İngiliz misyonerler kaleme aldıkları notlarda, Afyonkarahisar'ın en önemli ticari ürününün haşhaş bitkisi olduğundan ve üretilen haşhaş bitkisinin İzmir üzerinden ihraç edildiğinden söz etmektedirler (Özpinar, 2019: 102). 1766–1767 yıllarında Afyonkarahisar'da bulunan Carsten Niebuhrs, kaleme aldığı eserinde 1766 yılında 180 katır afyon maddesinin şehirden ihraç edildiğini belirtmektedir (Özpinar, 2019: 20).

Tarım kültürünü Osmanlı Devleti'nden miras alan genç Türkiye Cumhuriyeti haşhaş bitkisinin yetiştiriciliğine ayrı bir önem vermiştir. Doğal şartların uygunluğundan ve haşhaş bitkisi tarımcılığına verilen önemden dolayı en çok ve en kaliteli haşhaş bitkisi Türkiye topraklarında yetiştirilmiştir (Gümüşçü ve Gümüşçü, 1997: 137). Bu sebepler dolayısıyla devletin kuruluşunun ilk yıllarında haşhaş bitkisi ve haşhaş bitkisi ürünlerinin ticaretinden önemli gelirler elde edilmiştir (Taşlıgil ve Şahin, 2018a: 192).

Tarımsal faaliyetler sonucunda ortaya çıkan ürünler uluslararası ticarete yalnızca beslenme ürünü olarak görülmektedir. Tarımsal ürünler ülkelerin diğer ülkelerle bürokratik, sosyoekonomik ve sosyokültürel ilişkilerini çok yönlü etkileyen stratejik unsurlardır (Ceylan, 2019: 1087). Haşhaş bitkisi de söz konusu etki gücü yüksek tarımsal ürünlerden birisidir. 18. yüzyıldan itibaren haşhaş bitkisi üzerine ziraat, kimya, bio-mühendislik, eczacılık, farmakoloji, biyoloji ve adli tıp gibi alanlarda bilimsel çalışmalar yürütülmeye başlanmıştır (Akoğlan Kozak ve Korkmaz, 2008: 118). 1806 yılında afyon maddesinden saf morfin alkaloidinin elde edilmesiyle birlikte haşhaş bitkisinin uyuşturucu özelliği keşfedilmiş ve haşhaş bitkisi bilimsel, iktisadi, siyasi, sosyolojik, psikolojik, arkeolojik ve uluslararası ilişkiler çerçevesinde tüm dünyayı etkileyen bir tarımsal ürün hâline gelmiştir (Kaya, 2011: 12; Taşlıgil ve Şahin, 2018a: 191).

Bir endüstriyel alan bitkisi olan haşhaş, çeşitli sahalarda iyi niyetli kullanıldığı zaman iktisadi açıdan çok değerli ürünler ve yaygın yararlanma alanları ortaya çıkarılabilmektedir. Bu sebeple haşhaş bitkisi tarımı yapan ülkeler millî gelirlerine önemli miktarda döviz girdisi sağlayabilmektedir. Ancak haşhaş bitkisinin kötü amaçlı kullanımlarında ise bitkide bulunan afyon maddesinin uyuşturucu özelliğinden dolayı kişi ve toplum sağlığı alanlarında ciddi sorunlar ortaya çıkabilmektedir. Afyon maddesinin söz konusu özelliği dünya üzerinde yasa dışı uyuşturucu ticaretinin önünü açmış ve bu sebeple ülkeler arasında yer yer savaşlar ve diplomatik krizler meydana gelmiştir (Taşlıgil ve Şahin, 2018a: 163-164).

Türkiye'de haşhaş bitkisi ekimi ile afyon üretimi ve ticareti serbest olarak gerçekleştirilmekteyken afyon maddesinin yasa dışı uyuşturucu ticaretinde kullanılmasından dolayı 1933 yılında Bakanlar Kurulu kararıyla 2253 sayılı kanunla Uyuşturucu Maddeler İnhisar İdaresi oluşturulmuştur. Söz konusu kararla haşhaş bitkisi tarımı 17 il ile sınırlandırılarak afyon maddesi kontrol altına alınmaya çalışılmıştır (URL-1). Daha sonra 1938 yılında Toprak Mahsulleri Ofisi kurularak haşhaş bitkisinin ekim izni, kontrolü ve uyuşturucu özelliğine sahip ürünlerinin pazarlanması bu kurumun tekeline bırakılmıştır (Erdurmuş ve Öneş, 1990: 3). II. Dünya Savaşı sırasında ise haşhaş bitkisinden elde edilen ürünlere olan istek ve ihtiyaçtan dolayı 16 Haziran 1945 tarihinde yayımlanan karar ile haşhaş bitkisi tarımı yapabilmeye izin verilen il sayısı 35'e çıkartılmış ve haşhaş bitkisi ekim alanları genişletilmiştir (Çolak, 2013: 514).

1970'lerde uyuşturucu ticaretinin artması ve insanların uyuşturucu maddelerden ciddi zararlar görmesi, yaygın şekilde haşhaş bitkisi tarımı gerçekleştiren ülkelerden olan Türkiye'nin uyuşturucu ticaretine yön veren kaynaklardan birisi olarak görülmesine ve uluslararası alanda suçlanmasına sebep olmuştur. Suçlamaların doğru olmadığını kanıtlamak isteyen dönemin Türk Hükümeti ise 26.06.1971 tarihinde aldığı 7/2654 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile tüm yurttaki haşhaş bitkisinin ekimini yasaklamıştır (Çolak, 2013: 518). Türk tarımcılık tarihinin önemli bitkilerinden olan haşhaş bitkisinin ekiminin yasaklanması; birçok çiftçinin ekonomik açıdan zarar etmesine, ilaç hammadde ihtiyacının yeteri kadar karşılanamamasına, tarlalara ekimi yapılamayan haşhaş bitkisinin gen kalitesinin bozulmaya başlamasına ve uluslararası alanda çoğu kötü niyetli üreticilerin pazara girmelerine sebep olmuştur (Taşlıgil ve Şahin, 2018b: 276 – 296; Ceylan, 2019: 1096).

Haşhaş bitkisinin ekim yasağının kaldırılmasıyla birlikte bitkinin hasat sürecine dair birtakım değişiklikler uygulamaya konulmuştur. 1971 yılında getirilen yasak öncesinde afyon maddesi haşhaş bitkisi kapsüllerinin dış zarflarının özel bir bıçakla çizilmesi uygulamasıyla elde edilmekteyken 1974

yılında bitkinin ekim yasağının kalkmasıyla uyuşturucu kaçakçılığına kapı aralayan bu uygulamaya son verilmiştir (Çolak, 2013: 519). Afyon maddesinin üretiminin kontrol altına alınabilmesi için 1974 yılından sonra kuruyan haşhaş bitkisi kapsüllerinin Toprak Mahsulleri Ofisi'ne teslim edilmesi şartı getirilmiştir (Özdemir, 2014: 1771). Toplanan haşhaş bitkisi kapsüllerinin içeriğinde bulunan afyon maddesinden morfin ve türevlerinin üretilmesi amacıyla 1976 yılında Afyonkarahisar ilinin Bolvadin ilçesinde Afyon Alkaloidleri Fabrikası'nın kurulmasına başlanmıştır. Söz konusu tesiste 1981 yılında deneme üretimleri yapılmış ve son olarak ise 1986 yılında faaliyete geçilmiştir (URL-1).

Günümüzde Türkiye sınırları içerisindeki haşhaş bitkisinin ekimi, çizim kontrolü, toplanması, satın alınması, bu maddeden uyuşturucu üretilmesi, değerlendirilmesi, satılması, ihraç ve ithal edilmesi gibi hususları 03.06.1986 tarihli 3298 Sayılı Uyuşturucu Maddelerle İlgili Kanun ile 18.04.1988 tarihli 88/12850 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı çerçevesinde gerçekleştirilmektedir. İlgili karara göre; tespit ve ilan edilen yerlerin dışında haşhaş bitkisinin ekilmesi yasaktır ve haşhaş bitkisinin kapsüllerini belirlenen alanlarda çizilip çizilmediğine dair kontrol ettirmek zorunludur (URL-2).

Haşhaş Bitkisinin Geleneksel Tarım Şekilleri

Avcı-toplayıcı bir yaşam şekli geliştiren ilk topluluklar, doğa üzerinde olan egemenliklerini pekiştirerek doğanın tek hâkimi olmanın yollarını sürekli aramışlardır. Sözlükte, “gerekli, yararlı bitkileri yetiştirmek amacıyla toprak üzerinde yapılan çalışmaların bütünü” (Akalin vd., 2005: 1907) şeklinde tanımlanan “tarım” ile birlikte devam edegelen süreçte doğaya yönelik mutlak hâkimiyetin yolları aralanmış ve toplulukların barınma, beslenme, korunma ve giyinme gibi yaşamsal etkinliklerinde köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Çalışmamız kapsamında yer alan haşhaş bitkisi de tarımının yapılmasıyla birlikte toplumsal değişimler üzerinde görülen söz konusu bu dönüşüm sürecine katkılar sunan önemli bitkilerin başında gelmektedir. Aşağıda çok eski dönemlerden günümüze kadar haşhaş bitkisi yetiştiriciliği gerçekleştirilen Afyonkarahisar'da, yöresel olarak “haşgeş, haşgaş, haşkeş, haşaş, haşes, afyon, afyan ve afiyan” adlarıyla anılan haşhaş bitkisi etrafında geçmişten günümüze kadar tecrübeye dayalı bilgilerle elde edilen ekim, hasat ve işleme süreçleri açıklanmaya çalışılacaktır (KK-1, KK-10).

Ege Bölgesi'nin İç Batı Anadolu Bölümü'nde kendisine yayılım alanı bulan Afyonkarahisar, tarihin her döneminde Anadolu topraklarında yer alan en önemli geçiş güzergâhlarından birisi olmuştur. Geçiş yolları üzerinde olan kente gezginler sürekli uğrayarak yörede gördükleri günlük hayata yönelik uygulamaları seyahatnamelerine not etmişlerdir. Haşhaş bitkisi tarımcılığına yönelik uygulamalar da söz konusu bu seyahatnamelerde ayrıntılı olarak aktarılmıştır. 1826 yılında yörede bulunan Leon De Laborde, yörede gördüğü haşhaş bitkisi tarımcılığına yönelik uygulamaları kaleme aldığı seyahatnamesinde şu şekilde anlatmaktadır, “Haşhaş eylül ayında ekilir. Bitki kışı toprak altında geçirir. İlkbaharda toprak iki kez çapalanır. Çiçek öldükten sonra temmuz ayında hasat edilir. Haşhaşın kafasında kesikler açılıp buradan sızan sakızlar toplanır ve yuvarlak toplar şeklinde haşhaşın kendi yaprağına sarılır. Bu beyaz sakız daha sonra siyah bir renge dönüşür. Afyon ekilen topraklar iki yılda bir dinlendirilir, bu arada ekilmiş gibi sürülürler. Verimin güzel olması için ilkbaharda çok fazla yağmur yağmamalıdır. Çünkü yağış ürünün kalitesini olumsuz yönde etkilemektedir.” (Özpinar, 2019: 40).

1830'larda kente gelen Josiah Brewer, yörede gördüğü haşhaş bitkisi tarımcılığından seyahatnamesinde şu şekilde bahsetmektedir, “Haşhaş bitkisi buğday gibi sonbahar ve ilkbaharda ekilmektedir. Zahmetli ve özen isteyen bir üretimi vardır. Dışarıdaki işlerde pek görünmeyen kadınlar afyon üretiminin her safhasında önemli bir pay sahibidirler. Hemen her tarlada başlarında bir iki adamla çapa gibi işler yaparken görülebilirler. Haşhaş bitkisinin ilk dönemleri marula benzer. Bitkinin parlak çiçek yaprakları döküldüğünde ucunda kelle denen bir kapsülü bulunur. Olgunlaşan kapsül bıçakla çizilir. Çizim yapılırken kapsülün iç zarının kesilmemesine özen gösterilir. Aksi takdirde afyon salgısı alınmaz. Ertesi sabah güneş çok yükselmeden kapsülden salgılanan kalın sıvı bıçakla toplanır. Hasat yaklaşık iki ay sürer. En erken haziran ortasında başlar. Bir kapsül bir defa sakız verir.” (Özpinar, 2019: 47).

1834 yılında Afyonkarahisar yöresinde bulunan Charles Texier yörede gördüğü haşhaş bitkisi tarımcılığından seyahatnamesinde şu şekilde söz etmektedir, “Karahisar'da aralık ayında tarla

ekilmeye başlanır. Toprak kuru ise pulluk kullanılır. Ekim yapılırken aralıklar geniş bırakılmalı ki daha sonra bitkilere zarar vermeden aralarından yürünebilsin. Elin hareketi ve ayakların yürüyüş hareketini kontrol ederek ve ekim için gereken incelikleri gözlemleyerek haşhaş tohumları mısır gevreği gibi geniş çaplı bir şekilde ekilir. Belli dönemlerde sulama yapılır. Karahisar örneğinde ise üreticinin beklentisi sadece yağmur yağmasına dayanır. Çiçeğin düşmesinden birkaç gün sonra haşhaş başı, bıçağın kapsülün içerisine girmemesine dikkat edilerek yatay bir doğrultuda çizilir. Beyaz bir sıvı kesimin kenarlarında hemen damla damla nüfus eder. Bir kişi tarlada gün boyunca ve çıplak olarak ertesi sabah geniş bir aparat ile birlikte afyonları toplar. Toplanan afyon kahverengi bir renk alır. Bu durum kurudukça artar. Bir haşhaş bitkisinde sadece bir ya da iki kapsül olur ve bunlardan bir kez afyon alınır.” (Özpinar, 2019: 64).

Sadece belirli özelliklere sahip coğrafyalarda yetiştirilebilen haşhaş, narin karakterli bitkilerden birisidir. Bu sebeple bitkinin sağlıklı büyüebilmesi için yetiştirileceği yerin iklim ve toprak çeşitleri birtakım özelliklere sahip olmalıdır. Haşhaş bitkisi en ideal şekilde deniz iklimi ile karasal iklim arasında kalan rakımı yüksek geçiş bölgelerinde yetiştirilebilmektedir. Türkiye’de Ege Bölgesi’nin İç Batı Anadolu Bölümü ile Karadeniz Bölgesi’nin iç kesimlerinde kalan geçiş sınırları söz konusu bu özelliklere sahip olduklarından dolayı haşhaş bitkisinin en verimli yetiştiği yerler olarak gösterilebilmektedir (Yanık, 2022: 13). Bitkinin ayrıca üzerinde suyu bekletmeyen ve çabucak aşağıya geçiren kumlu-tınlı toprak çeşitleri içerisine ekilmesi gerekmektedir. Aşırı killi toprak çeşitleri içerisine ekilen haşhaş bitkileri kök gelişimlerini sağlıklı olarak geliştirememektedirler (Erdurmuş ve Öneş, 1990: 27).

Haşhaş bitkisinin tohumları çok küçük boyutlarda olup böbrek şekline benzemektedir (Gümüşçü ve Gümüşçü, 1997: 129). Afyonkarahisar yöresinde haşhaş bitkisinin “mor, beyaz ve sarı” renkli tohumları ekilmektedir (KK-1). Tarlaya ekilecek olan haşhaş bitkisinin tohumlarının birtakım özelliklere sahip olması, hasat sürecinde elde edilecek verimi etkilemektedir. Haşhaş bitkisi tohumları 3 yıl boyunca çimlenme özelliklerini korumaktadır. Ancak zamanla tohumların kalitesi bozulmakta ve çimlenme özellikleri azalmaktadır. Tarlalara farklı renklerde olmayan, tek renk haşhaş bitkisi tohumları ekilmeye çalışılmaktadır (Erdurmuş ve Öneş, 1990: 33). Ayrıca iri haşhaş bitkisi kapsüllerinden alınan ve iki parmak arasında sıkıştırıldığı zaman yağı çok çıkan genç haşhaş tanelerinin kaliteli tohumlar olacakları düşünülmektedir (KK-3, KK-10).

Haşhaş bitkisinin ekimi “yazlık” ve “güzlük” olmak üzere yılın iki farklı döneminde gerçekleştirilmektedir. Yörede güz döneminde ekilen haşhaş bitkisinin daha verimli olduğuna, yaz döneminde ekilen haşhaş bitkisinin ise daha çabuk büyüdüğüne inanılmaktadır (KK-11). Güz döneminde ekilen haşhaş bitkileri ekim ayının ilk haftasında, yaz döneminde ekilen haşhaş bitkileri ise mart ayının sonu ile nisan ayının başında ekilmektedir (Erdurmuş ve Öneş, 1990: 34-35). Kışların sert geçmesinden dolayı ise yörede haşhaş bitkisi ekimi daha çok yaz döneminde tercih edilmektedir (KK-1).

Afyonkarahisar yöresinde haşhaş bitkisi ekimi tarla özelliklerine göre iki farklı şekilde gerçekleştirilmektedir. İlk ekim şekline göre bitki, arpa ve buğday hasadından hemen sonra tarlaya ekilmektedir. Bu şekilde yapılan ekimlerde öncelikle tarla üzerine yanmış çiftlik gübresi serpilmiştir. Daha sonra tarlanın derince sürülmesiyle birlikte bu gübrenin toprak içerisine karışması sağlanmaktadır. İkinci ekim şekline göre ise haşhaş bitkisi nadas olan tarlalara ekilmektedir. Nadas tarlalara haşhaş bitkisinin ekilebilmesi için ise tarla sonbaharda yanmış çiftlik gübresiyle birlikte sürülmektedir (Erdurmuş ve Öneş, 1990: 28-33). Her iki şekilde de kullanılan yanmış çiftlik gübresi verimi arttırmaktadır (KK-12).

Haşhaş bitkisinin tohumları toprakta “tanelenme” ve “kabarma” meydana geldiği zaman tarlaya ekilmektedir. Yörede “toprağın tava gelmesi” olarak adlandırılan bu olay tohumların en verimli şekilde bitkiye dönüştükleri ekim zamanını ifade etmektedir (KK-3). Ekimin gerçekleştirilebilmesi için söz konusu bu süreçte ya yağmurun yağması beklenmekte ya da “gönen” adı verilen salma sulamayla tarla nemlendirilmektedir (KK-12). Nemli toprağa ekilen haşhaş bitkisi tohumları çok daha hızlı bir şekilde çimlenebilmektedir. Eğer istenilen zamanda yağmur yağmazsa ve tarlayı nemlendirme imkânı da yoksa o zaman tarla, sürülme sırasında “kesekli” olarak adlandırılan iri parçalı şekilde bırakılmaktadır. Keseklerin arasında kalan haşhaş bitkisi tohumları soğuktan ve kuraklıktan zarar görmeden yavaşça çimlenmektedir (KK-9).

Yörede haşhaş bitkisi tohumları tarlaya genellikle serpilerek ekilmektedir. Serpme işlemi öncesinde ekilecek olan haşhaş bitkisi tohumları ile aynı miktarda yumuşak toprak karıştırılmakta ve tarlaya birlikte atılmaktadır (KK-10). Yaklaşık olarak 1 dönüm¹ alana, 1 şinik² toprakla karıştırılmış haşhaş bitkisi tohumu serpilmiştir (KK-1). Çapalama işlemiyle çok fazla uğraşmamak için tarlaya gereğinden fazla haşhaş bitkisi tohumu atmaktan kaçınılmaktadır (KK-12). Haşhaş bitkisinin ekim işlemi için gün doğumuyla birlikte tarlaya gidilmektedir. Yazlık haşhaş bitkisi tarlaya ekilirken 12 sefer, güzlük haşhaş bitkisi tarlaya ekilirken ise 7 sefer sağa ve sola doğru tohum serpilmiştir. Yazlık dönemde tarlaya serpilerek ekilen haşhaş bitkilerinin çimlenme ihtimallerinin düşük olmasından dolayı, yazlık dönemde güzlük döneme nispeten tarlaya daha fazla haşhaş bitkisi tohumu atılmaktadır. Ele alınan tohumların tarlaya serpilme işlemi sırasında işaret parmağı yere bükük şekilde tutulmakta ve işaret parmağının yanından çıkan tohumlar açılarak tarlaya dağılmaktadır (KK-3).

Haşhaş bitkisinin ekimi rüzgârlı havalarda yapılmamaktadır. Rüzgâr çok küçük boyutlarda olan haşhaş bitkisi tohumlarının serpilme sırasında dağılmasına sebep olmaktadır. Bunun sonucunda ise tohumlar tarlanın her yerine eşit şekilde ekilememekte ve verim kaybı yaşanmaktadır (KK-3). Ayrıca haşhaş bitkisi otsu yapıda, dik gelişen ve kazık kök yapısına sahip bir bitki olduğu için bitkinin kökleri toprak altında etrafa doğru yayılmamakta ve gövdesi sağlam olarak yüzeyde gelişmemektedir (Yanık, 2022: 12). Rüzgâra maruz kalan haşhaş bitkilerinin devrilmelerinden ve ürün kalitelerini kaybetmelerinden dolayı tohumlar çok rüzgâr almayan tarlalara ekilmektedir. Eğer haşhaş bitkisi rüzgâr alan bir tarlaya ekilmek zorunda kalırsa, bitkiler toprağın yüzeyine çıkmaya başlayınca kök boğazlarına toprak dolgusu yapılmaktadır (KK-9).

Tarlaya haşhaş bitkisi tohumları serpidikten sonra tarla yüzeyinde kalan tohumların üstlerinin toprakla örtülmesi amacıyla yörede bol miktarda bulunan pınar ağaçlarının dalları tarlanın üzerinde gezdirilmektedir. Söz konusu bu uygulama sonucunda haşhaş bitkisi tohumlarının üstleri yaklaşık 2 cm toprak tabakası ile örtülmektedir (KK-3). Ancak toprak yüzeyinden çok fazla derine yerleştirilen haşhaş bitkisi tohumları çimlenmemektedir (KK-12).

Tarlaya ekilen haşhaş bitkisinin tohumları nemin uygun olduğu durumlarda +4°C’de çimlenerek toprak yüzeyine çıkmaya başlamaktadır. Toprak neminin ve sıcaklığının düşük olduğu durumlarda çimlenme gerçekleşmemektedir. Toprak yüzeyine çıkmayı başaran haşhaş bitkileri birkaç hafta içerisinde yüzeyi tamamen kaplamaktadır. Toprak yüzeyine çıkışları geciken tohumlar meydana gelebilecek don olaylarından olumsuz olarak etkilenmektedirler. Eğer toprağın yüzeyi kar tabakasıyla kaplanmışsa don olayları toprak altında çimlenmeyi bekleyen haşhaş bitkisi tohumlarına zarar vermemektedir. Kök yapısı iyi gelişmiş ve 6-8 adet rozet yaprağı oluşmuş haşhaş bitkileri kışın meydana gelebilecek soğuk hava koşullarından olumsuz olarak etkilenmemektedirler. Yapraklanmadan sonra gelişen dolu ve kuvvetli rüzgârlar yapraklara zarar vermektedir. Bitkiler çiçeklenme sürecinde yağın yağmurlar döllenmenin zarar görmesine, hastalıkların yayılmasına ve verimin azalmasına sebep olmaktadır. Işıklanma süresinin uzun olduğu bölgelerde bitkinin kapsülünde oluşan tohum ve morfin oranlarında ciddi artışlar meydana gelmektedir (Erdurmuş ve Öneş, 1990: 24-27).

Haşhaş bitkisinden daha fazla verim alabilmek için bazı dönemlerde bitkiye sulama işlemi yapılmaktadır. Güzlük haşhaş bitkisi tomurcuklanma dönemine geldiğinde bir defa, yazlık haşhaş bitkisi ise tomurcuklanma ve çiçeklenme dönemlerinde birer defa olmak üzere toplamda iki defa sulanmaktadır. Söz konusu bu sulamalar bitkinin tohum ve kabuk verimlerini artırmaktadır (Erdurmuş ve Öneş, 1990: 37). Sulama döneminden sonra oluşabilecek kuvvetli rüzgârlardan haşhaş bitkisini koruyabilmek için ise kök boğazlarına toprak dolgusu yapılmaktadır (KK-9).

Haşhaş bitkisi tarımcılığında çapalama, seyreltme, yabancı otlarla mücadele ve boğaz doldurma işlemleri için gerçekleştirilmektedir. Haşhaş bitkisi hasadından yeterli miktarda verim alabilmek için çapalama sırasında tarla arklarında yaklaşık 20 cm aralıklara denk gelecek şekilde haşhaş bitkileri bırakılmaktadır (KK-12). Haşhaş bitkilerinin boy uzunlukları 10-15 cm’ye ulaştığında söz konusu şekil yörede “beş bıyık” olarak adlandırılmaktadır. Bitkiler bu forma eriştiklerinde çevrelerinde yer alan yabancı otların çapalanması gerektiğine inanılmaktadır (KK-10). Çapalama işleminden sonra ise sert rüzgârlardan korunabilmesi amacıyla haşhaş bitkilerinin kök boğazlarına doldurma işlemi gerçekleştirilmektedir (KK-9).

Haşhaş bitkisinin boyu süreç içerisinde yarım metre ile iki metre arasında yüksekliğe ulaşabilmektedir. Bitki olgunlaşma dönemine ulaştığı zaman tepe noktasından tohumunun rengine göre “mor” ya da “beyaz” renkli çiçekler açmaktadır. Yaklaşık 10 gün sonra bu çiçekler dökülmekte ve haşhaş bitkisi kapsülü ortaya çıkmaktadır. 4-5 cm çapında büyüklüğe ulaşan kapsülün tepesinde 15-20 kadar taç şeklinde dilim bulunmaktadır. Yeşil ve açık mavi renklerinde olan haşhaş bitkisi kapsülünün çeşitli işlemlerden geçirilmesiyle birlikte “afyon, afyon sütü veya afyon sakızı” adları verilen uyuşturucu madde elde edilmektedir (Özdemir, 2014: 1765).

Fotoğraf 1: Kapsülleri Oluşmuş Haşhaş Bitkileri (Yazarın Özel Arşivinden)

1834 yılında Afyonkarahisar’a ziyarette bulunan Charles Texier, yörede gördüğü afyon maddesi elde etme işlemini seyahatnamesinde şu şekilde anlatmaktadır, “Burada genellikle yalınkat, çiçekli beyaz haşhaş ekerler. Çiçekler dökülünce erkek kadın hep tarlaya giderek haşhaş kellesini yatay olarak çizerler. Bundan beyaz bir madde sızarak derhal donar. Bu madde afyondur. Ertesi gün bu ürün haşhaşın üzerinden bir bıçakla sıyrılıp alınarak toplanır ve yumruk büyüklüğünde topaklar yapılarak haşhaş yapraklarına sarılır.” (Özpınar, 2019: 55).

1971 yılında Türkiye Cumhuriyeti’nin getirdiği haşhaş bitkisi ekim yasağına kadar Afyonkarahisar yöresinde afyon maddesi, Charles Texier’in seyahatnamesinde bahsettiği şekilde elde edilmiştir. Haşhaş bitkisinin özü olan afyon maddesinin elde edilebilmesi için güneşin batmasına yakın bitkilerin kapsüllerinin dış kesimleri “çizgi” adı verilen özel bıçaklarla yatay olarak çizilmiştir. Bu işlem sırasında kapsüllerin iç zarlarının kesilmemesine dikkat edilmiştir. Gecenin serinliğinde kapsüllerin içerisinde bulunan ve süte benzeyen beyaz öz, kapsüllerin çizilen kabuklarının kenarlarında birikmiştir. Havayla temas eden bitkinin özü sabaha kadar katılaşıp kahverengiye yakın bir renge dönüşmüş ve sürecin sonunda afyon maddesi meydana gelmiştir. Kapsüllerin üzerinde biriken afyon maddesinin sıcak havadan etkilenip yok olmaması için biriken madde sabahın erken saatlerinde “algı” adı verilen özel aletlerle alınmış, haşhaş bitkisinin yapraklarına sarılmış ve tüccarlara satılmıştır (KK-1, KK-12). Ayrıca kapsüller çizilmeden birkaç gün önce ve kapsüller çizildikten sonra görülen yağmurlar elde edilen haşhaş bitkisinin miktarını ve kalitesini düşürmüştür. Bu nedenle bitkilerden afyon maddesi elde etme işlemini uygun iklim şartlarında gerçekleştirmek gerekmiştir (Artun vd., 1946: 30). Ülke genelinde 1974 yılında haşhaş bitkisi tarımcılığına yeniden izin verilmiş olsa da bitkiden afyon maddesi elde etme şekli olan söz konusu uygulama uluslararası alanda uyuşturucu kaçakçılığına engel olabilmek amacıyla yasaklanmıştır.

Fotoğraf 2: Çizgi Bıçağı (Yazarın Özel Arşivinden – Afyonkarahisar Müzesi)

Haşhaş bitkisinin yaş döngüsü yaklaşık 110-280 gün arasında değişmektedir. Yetiştirme döneminde gri-yeşil karışımı renkte bulunan gövde, olgunlaşma dönemiyle birlikte kahverengi-sarı karışımı renge dönüşmektedir (Yanık, 2022: 12). Olgunlaşma sürecinde kapsüllerin içerisindeki zarlarda dizili hâlde bulunan tohumlar dökülmeye başlamakta ve kapsüller sallandığı zaman “çingri çingri” sesleri çıkartmaktadır (KK-12). Böylece haşhaş bitkilerinin hasat edilme zamanlarının geldiği anlaşılmaktadır. Kapsüllerin oluşma süreçleri farklılık gösterdiğinden dolayı bir tarla içerisinde bulunan tüm haşhaşlar aynı anda olgunlaşmamaktadır. Bu nedenle en alt kapsüllere bakarak hasat kararı almak gerekmektedir. Ancak olgunlaşma zamanı geldiği hâlde hasat edilmeyen haşhaş bitkisi kapsüllerinde açılmalar oluşmakta, kapsül içerisinde bulunan tohumlar etrafa saçılmakta ve ürün kaybı ortaya çıkmaktadır (Erdurmuş ve Öneş, 1990: 39).

Afyonkarahisar yöresinde haşhaş bitkisi hasadına “haşgeş gırması” adı verilmektedir. Hasat sürecinde yörede “kelle, gozak veya kobarak” olarak adlandırılan haşhaş bitkisi kapsülleri sapa birleşme noktalarının yaklaşık 1 cm altındaki boğumlardan koparılmakta ve “cepli heybe” olarak adlandırılan torbalar içerisine atılmaktadır (KK-10, KK-11). Kapsülleri saptan ayırma işlemi hassas ölçütlerde gerçekleştirildiği için süreç içerisinde ziraat makinelerinin kullanılmasından daha çok kas gücünden yararlanılmaktadır. Haşhaş bitkisi kapsüllerinin içerisinde bulunan tohumlar da benzer şekilde kas gücünden yararlanılarak yörede “kapçık” adı verilen kabuklarından ayrılmaktadır. Bu işlem için öncelikle sert bir zemin üzerine bez serilmektedir. Bezin üzerine haşhaş bitkisi kapsülleri dökülerek tahta tokaçlarla kırılmaktadır. Daha sonra ise elek yardımı ile haşhaş bitkisi tohumları ve kabuklar farklı yerlerde toplanmaktadır (KK-3). Ayrıştırılan kapsül kabukları çuvalara doldurularak içeriğinde bulunan morfin ve türevlerinin ortaya çıkartılabilmesi için Bolvadin ilçesinde yer alan Afyon Alkaloidleri Fabrikası’na gönderilmektedir.

Haşhaş bitkisinin hasadı sürecinde bir sonraki sene ekilecek olan haşhaş bitkisi tohumları da ayrılarak ambarlara kaldırılmaktadır. Bu süreçte kaliteli tohumları belirlemenin birkaç yolu bulunmaktadır. İlk olarak en kaliteli tohumları bitkilerin en büyük ve en ağır kapsüllerinde olduklarına inanılmaktadır. Bu nedenle ayrılan tohumlar daha çok iri ve ağır kapsüllerin bulunduğu tarlalardan elde edilmektedir (KK-3, KK-12). İkinci olarak ise daha büyük ve yağlı haşhaş bitkisi tohumlarının verimlilik ve bolluk açılarından daha fazla ürün vereceği düşünülmektedir. Bu nedenle iki parmak arasına sıkıştırıldığı zaman daha fazla yağı çıkan iri haşhaş bitkilerinin bulunduğu tarlalardan tohumlar seçilmeye çalışılmaktadır (KK-10). Ayrıca kalite kaybının oluşmaması için farklı renklerdeki haşhaş bitkisi tohumlarının birbirleriyle karışmamalarına özen gösterilmektedir (Erdurmuş ve Öneş, 1990: 33-34).

Haşhaş bitkisinin kapsülleri tarladan toplandıktan sonra tarla yüzeyinde kalan bitki sapları ya devamında gelecek olan ekime verim katmaları için toprağa karıştırılarak sürülmekte ya da yakacak malzemesi olarak kullanılmak amacıyla tarla yüzeyinden alınmaktadır (KK-8). Bitki tarlada kaldığı süreç içerisinde toprağı yormadığı için devamında tarlaya; çavdar, arpa, buğday, mısır ve yulaf gibi hububat bitkileri ekilebilmektedir. Ancak aynı tarlaya üst üste haşhaş bitkisi ekimi tercih edilmemektedir. Hastalıklar ile zararlı canlıların sonraki ekime geçmelerini engellemek ve önceki

yıldan tarlaya dökülerek filizlenen haşhaş bitkisi tohumlarının sonraki yılın haşhaş bitkisi tohumlarıyla karışması sonucunda ortaya çıkan üründe kalite kaybı yaşanmasının önüne geçebilmek için bu uygulamadan kaçınılmaktadır (Erdurmuş ve Öneş, 1990: 28).

Haşhaş Bitkisinin Geleneksel İşlenme Yöntemleri

Afyonkarahisar yöresinde haşhaş bitkisi yaygın şekilde tüketilen tarım ürünlerinden birisidir. Bitkinin taneleri kapsüllerden alındıkları ham şekilleriyle tüketilebildikleri gibi çeşitli işlemlerden geçirilerek farklı ürünlere dönüşen formlarıyla da tüketilebilmektedir. Kapsüllerden ayrıştırılan haşhaş bitkisi tanelerinin farklı ürünlere dönüştürülerek günlük hayatta tüketilebilmeleri için ise 2 farklı işlemden geçirilmeleri gerekmektedir.

Haşhaş bitkisi tanelerinin işlendikleri ilk yer kentin Fakı Paşa Mahallesi'nde yer alan, bir zamanlar 25 haşhaş bitkisi işleme atölyesinin bulunduğu ama günümüzde sadece 2 atölyenin açık olduğu Yağ Hali'dir. Halde çalışır vaziyette bulunan atölyelerde haşhaş bitkisi tanelerinden haşhaş bitkisi yağı elde edilmektedir. Mor haşhaş bitkisi tanelerinin beyaz ve sarı haşhaş bitkisi tanelerine göre içeriklerinde daha fazla yağ oranı bulduklarından dolayı, halde yağ elde edebilmek için daha çok mor haşhaş bitkisi taneleri işlenmektedir. Ayrıca çeşitli haşhaş bitkisi taneleri içerisinde hangisinin daha yağlı olduğunu anlayabilmek için taneler iki parmak arasında ezilmekte ve yağ parmaklara daha fazla bulaşan tanelerin içeriklerinde daha fazla yağ olduğuna inanılmaktadır (KK-12). Haşhaş bitkisinden yağ elde edebilmek için tohumlar öncelikle yağ sırığı yardımıyla ezme makinesinde kısmen ezilmekte ve daha sonra pişirme kazanında kavrulmaktadır. Kavurmadan gerçekleştirilen sıkımlarda yağ oranı azalmaktadır. Kavrulma sırasında yanma olayının gerçekleşmemesi için tohumlar sürekli karıştırılmaktadır. Kavrulmuş tohumlar keçi kılından elde edilen özel kıl torbalara alınarak tekrar ezilmektedir. Bu işlem sırasında yağ sırığı ne kadar yavaş hareket ettirilirse edinilen yağın miktarı ve kalitesi o denli yüksek olmaktadır (KK-10). İşlem sonucunda ise 6 kilo haşhaş bitkisinden yaklaşık olarak 3 litre haşhaş bitkisi yağı elde edilmektedir (KK-12). Tanelerin yağlarının alınması sonucunda ortaya çıkan küspe ise manda besleyen çiftçilere satılmaktadır (KK-4).

Haşhaş bitkisi taneleri ikinci olarak ise evlerde işlenmektedir. Bunun için yağ halinden alınan haşhaş bitkisi tohumları bir ocak üzerinde yanmayacak şekilde kavrulmaktadır. Kavrulmuş haşhaş bitkisi tohumları Ayazini bölgesindeki taş ocaklarından getirtilen "ezme taşı" ve "ezme elciği" yardımıyla çığnenerek farklı bir forma dönüştürülmektedir. Bu işlem sırasında ezme taşı üzerine az miktarda haşhaş bitkisi tohumları dökülmekte ve dökülen tohumlar ezme elciğinin ileri geri hareket ettirilmesiyle çığnenmektedir. Yörede bu işleme "haşhaş sürtme", tohumların çığnenmesi sonucunda meydana gelen besin ürününe ise "haşhaş ezmesi" adları verilmektedir (KK-10).

Fotoğraf 3: Haşhaş Bitkisi Tanelerini Ezme Taşı ve Ezme Elciği (Yazarın Özel Arşivinden - Afyonkarahisar Müzesi)

Haşhaş bitkisi kapsüllerinin kırılmalarıyla ortaya çıkan ve “kapçık” adı verilen kapsül kabukları hasat sonrasında herhangi bir işlemde geçirilmeden çuvalara doldurularak Afyon Alkaloidleri Fabrikası’na gönderilmektedir. Fabrikaya gelen kapsül kabuklarından ise çeşitli bilimsel süreçler sonucunda morfin ve türevleri elde edilmektedir.

Haşhaş Bitkisinin Geleneksel Halk Mutfağı Alanındaki Kullanımları

İnsanlar fizyolojik işleyişlerini devam ettirebilmek adına enerjiye ihtiyaç duymakta ve bu gereksinimlerini besinler aracılığıyla gidermeye çalışmaktadırlar. Başka bir deyişle beslenmeden elde edilen enerji vücutta yer alan ve yaşamın sürekliliği içerisinde hayati öneme sahip olan sistemlerin sürdürülmesini sağlamaktadır. Söz konusu bu ihtiyacın giderilmesi noktasında insanlık tarihinin başlangıcından günümüze kadar çeşitli etkinlikler yürütülmüş ve en nihayetinde uzun yılların birikimiyle oluşan farklı özelliklere sahip mutfak kültürleri meydana gelmiştir. Bu noktada mutfak kültürlerinin oluşum süreçlerinde toplulukların yaşamlarını sürdürdükleri coğrafi bölgelerin özellikleri, o toplulukların beslenme alışkanlıkları üzerindeki en önemli belirleyiciler olmuştur.

Coğrafi olarak Ege, Akdeniz ve İç Anadolu bölgelerinde toprağı bulunan Afyonkarahisar’ın mutfak kültürü, kent yayılım alanı bulduğu bölgelerin çok çeşitlilik göstermesinden dolayı oldukça fazla zenginliğe sahiptir. Kent bu sebeple 31 Ekim 2019 tarihinde “Unesco” tarafından, “Gastronomi” alanında “Yaratıcı Şehirler Ağına” dâhil edilmiştir (URL-6). Ayrıca kentin mutfak kültürüne yönelik 38 yiyecek ürünü, Türk Patent ve Marka Kurumu tarafından “coğrafi işaret” tesciliyle koruma altına alınmıştır (URL-5). Afyonkarahisar yöresinde yoğun olarak tarımı yapılan haşhaş bitkisi de coğrafi işaret tescili alan yiyeceklerin birçoğunda katık malzemesi olarak kullanılmaktadır. “Afyonkarahisar Haşhaş Ezmesi, Sandıklı Haşhaş Ezmesi, Sandıklı Haşhaşlı Tahinli Pidesi, Haşhaş Yağlı Mercimekli Pilav, Haşhaşlı Övme ve Haşhaşlı Katmer” içeriğinde haşhaş bitkisi ürünleri bulunan ve mutfak kültürüne dair coğrafi işaret tescili alan yöreye ait yiyeceklerdir. “Afyon Haşhaş Tohumu” için ise Türk Patent ve Marka Kurumu’na başvuru işlemi tamamlanmış olup tescil süreci beklenmektedir (Kart, 2023: 140-157; URL-5).

Yörede haşhaş bitkisi bütün gelişim aşamaları döneminde işlenerek ya da işlenmeden mutfak kültüründe yaygın olarak kullanılmaktadır. “Afıyan” adının verildiği filizlenme sürecinde bitki yaklaşık 10 cm uzunluğa ulaşmaktadır. Bu ilk dönemde toplanan bitki doğranarak ya da doğranmadan salata şeklinde yenilmektedir (KK-1). Kavrularak böreklerin içine harç malzemesi olarak kullanılan haşhaş bitkisi ayrıca peynir ve yoğurt gibi süt ürünlerinin içlerine katılarak da tüketilmektedir (Özdemir, 2014: 1760).

Türkiye Cumhuriyeti’nin 1971 yılında uygulamaya koyduğu haşhaş bitkisi ekim yasağına kadar kapsüllerin kabuklarının çizilmeleriyle elde edilen afyon maddesi çeşitli şekillerde kullanılmıştır. Afyon maddesi; suyunu içme, çiğneme, yutma, tütünle karıştırıp içme ve dumanını içine çekme yöntemleriyle tüketilmiştir. Afyon maddesinin çok acı ve keskin olan tadını sönmekle amacıyla madde şarap ve bal karışımı çözeltilerle içilmiştir (Booth, 1996: 10).

Hasat sonucunda elde edilen haşhaş bitkisi tohumları işlenmeden yiyecek ürünleri içerisinde kullanılabilirdiği gibi işlendikten sonra da yiyeceklere katılabilmektedir. Haşhaş bitkisi tohumları işlenmeden kekler, pastalar, börekler ve pilavlar içerisinde daha çok süsleme maddesi olarak kullanılmaktadır. Bu şekilde kullanımlarda renginden dolayı daha çok mavi haşhaş bitkisi tohumları tercih edilmektedir (Nasrattınoğlu, 2003: 133). Ezme taşı ve ezme elciği yardımıyla çiğnenerek farklı bir forma dönüştürülen haşhaş bitkisi tohumları yöreye özgü yiyecekler olan “bükme, ağzı açık, katmer, övme, pide, lokul, hamursuz ve cızdırma” gibi hamur işlerinde kullanılmaktadır (Kızıldemir, 2019: 658). Ezilen haşhaş bitkisi tohumları ayrıca pekmez ile karıştırılarak kahvaltılarda tüketilmektedir (KK-3).

Afyonkarahisar yöresinde haşhaş bitkisinden elde edilen ve -27°C’ye kadar donmadan sıvı olarak kalabilen haşhaş yağı dinlendirilerek daha çok hamur işlerinde yaygın olarak kullanılmaktadır. 1875 yılında kente ziyarette bulunan Auguste Choisy kaleme aldığı seyahatnamesinde yörede gördüğü haşhaş yağı tüketiminden şu şekilde bahsetmektedir, “Yemekte haşhaş yağıyla yapılmış pilav ve köfte yiyoruz. Bu yağ bana uyku verdi ama kesinlikle zararsız. Türk nüfusunun güçlü ve sağlıklı olması bunun en büyük delili.” (Özpinar, 2019: 108).

Haşhaş bitkisi tanelerinin içeriğindeki yağların alınması sonucunda ortaya çıkan küspe ise sıcak hâldeyken kahvaltılarda tüketilebildiği gibi daha çok manda besleyen çiftçilere satılmaktadır (KK-4). İçeriğinde yaklaşık olarak %37 oranında protein barındıran haşhaş bitkisi küspesinden tüketen mandaların sütlerinin yağ oranları artmaktadır (Erol ve Yanık, 2019: 211). Bu uygulamanın sonucunda ise; yöreye ait coğrafi işaret tescilli bir ürün olan Afyon Kaymağı'nın kalitesi daha da yükselmektedir (Özkan, 2019: 23).

Haşhaş Bitkisinin Geleneksel Halk Hekimliği Alanındaki Kullanımları

Doğa, ilk yaratılıştan günümüze kadar canlı türleri için yaşamın temel kaynağını oluşturmuştur. İnsan toplulukları için doğaya olan bağımlılık olgusu günümüze doğru her ne kadar azalarak gelse de bu süreç hiçbir zaman kesintiye uğramamış ve diğer canlı türleri gibi insanlar da doğadan çok yönlü olarak faydalanmaya çalışmışlardır. Doğanın maddesel kaynaklarından ve manevi gücünden yararlanan topluluklar tarafından süreç içerisinde "halk hekimliği" adı verilen ve içeriğinde çeşitli teşhis ile tedavi yöntemleri barındıran bir disiplin ortaya çıkartılmıştır. Yaşamsal tecrübeler sonucunda oluşturulan halk hekimliği zamanla insanlara hayatları boyunca anlamlı, uzun ve sağlıklı yaşam kalitesi sunan uygulamalar alanının sembolü hâline gelmiştir.

"Halk tıbbı, yerel tıp, halk tababeti ve halk sağaltmacılığı" gibi terimlerle de adlandırılan halk hekimliği alanını (Kaplan, 2011: 151) İbn Sina, "Sağlık ve hastalık yönünden insan vücudu onunla bilinir, sağlam olanların sağlığını korur ve hasta olanların hastalığını giderir." (Hızal, 2001: 136) şeklinde açıklamaktayken, Pertev Naili Boratav ise, "Halkın, olanakları bulunmadığı için ya da başka sebeplerle doktora gidemeyince veya gitmek istemeyince, hastalıklarını tanılama ve sağaltma amacı ile başvurduğu yöntem ve işlemlerin tümüne "halk hekimliği" diyoruz." (Boratav, 1994: 122) şeklinde tanımlamaktadır.

Haşhaş bitkisi eski dönemlerde yaşamlarını sürdüren kadim uygarlıklardan günümüzün topluluklarına kadar halk hekimliği disiplini içerisinde yaygın şekilde yararlanılan bitkilerden birisi olmuştur. Bitkiye yönelik olarak yakın dönemlerde gerçekleştirilen bilimsel çalışmalar haşhaş bitkisinin kapsülünden elde edilen afyon maddesinin ve bitkinin tanelerinin insan sağlığı üzerinde önemli faydaları olduğunu kanıtlamıştır. Aşağıda söz konusu bu bilimsel çalışmaların sonuçları, haşhaş bitkisinin kadim uygarlıklardaki ve Afyonkarahisar yöresindeki halk hekimliğine yönelik kullanımları verilecektir.

Botanik biliminde "Papaver Somniferum L." tür adıyla bilinen haşhaş bitkisi üzerine ilk bilimsel çalışmalar çok daha eski dönemlerde başlatılmış olsa da bitkinin bilimsel yapısı ilk olarak 19. yüzyılda aydınlatılmıştır. İlk olarak 1816/1817'li yıllarda Friedrich Wilhelm Adam tarafından haşhaş bitkisi üzerine ayrıntılı olarak kimyasal ve farmakolojik çalışmalar yürütülmüştür. Çalışmalar sonucunda haşhaş bitkisinin kapsülündeki uyuşturucu etkili morfin alkaloidini tespit eden Friedrich Wilhelm Adam, bu alkaloid Yunan mitolojisindeki Rüya Tanrısı Morpheus'un adını vermiştir (Yanık, 2022: 77). Süreç içerisinde bitkinin kurutulmuş kapsüllerinde bulunan ve "kodein, tebain, noskapin (narkotin), narsein, papaverin ve oripavin" adlarıyla anılan pek çok alkaloid tespit edilmiştir. Devam eden çalışmalar sonucunda bu alkaloidlerden morfin; ağrıları ve iltihabı kesmede, kodein; öksürük gidermede, noskapin (narkotin); kolon, prostat, beyin ve lenf kanser türlerine karşı hücreleri tedavi etmede, papaverin; jinekolojik hastalıkları iyileştirmede ve oripavin ise; kokain bağımlılığını sona erdirmeye tıp alanında kullanılmaktadır (Yanık, 2022: 16-18). Ayrıca haşhaş bitkisinin taneleri de içeriğinde yer alan E vitamini, kalsiyum, potasyum, fosfor ve magnezyum mineralleri ve tokoferol maddesi sayesinde insan sağlığının korunmasına yardımcı olmaktadır. Tüketildiği takdirde günlük kalori ihtiyacının önemli bir kısmını karşılayan haşhaş bitkisi taneleri lifli yapılarından dolayı vücudu çeşitli kanser türlerine karşı da korumaktadır (URL-4).

Yaşamın süregiden zorlukları içerisinde hayatta kalabilmek amacıyla hareket eden kadim topluluklar, çeşitli yararlar elde edebilmek adına doğada bulunan canlı/cansız unsurlarla temaslar kurmuşlar ve bu eylemlerinin sonucunda ise deneme/yanılma yöntemiyle ortaya çıkan tecrübeye dayalı birtakım bilgiler elde etmişlerdir. Haşhaş bitkisi etrafında halk hekimliğine yönelik olarak geliştirilen pratik bilgiler de bu kapsamda ele alınmaktadır. Tıp alanında yararlanılması bitkinin vazgeçilmez bir madde olmasını sağlamıştır. Bu sebeple haşhaş bitkisi mevcut sağlığı muhafaza edebilmek ve hastalıklardan kurtulabilmek amaçlarıyla pek çok topluluk tarafından yaygın olarak kullanılmıştır.

Haşhaş bitkisinin halk hekimliği alanındaki en eski kullanılış şekline Antik Mısır döneminde rastlanmaktadır. M.Ö. 1550 yılında Antik Mısır'da yazılmış bir papirüste haşhaşın çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanıldığından bahsedilmektedir (Kaya, 2011: 11). Ayrıca benzer dönemlerde yazılan bir papirüste haşhaş bitkisinden elde edilen afyon maddesine yönelik olarak “çocukları fazla ağlamaktan alıkoyan deva” şeklinde bir tanımlama bulunmaktadır (Kavas, 1984: 137-138). Hitit ve Urartular döneminde kullanılan iğne formlarından afyon maddesinin sağlık alanında yaygın olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır (Erol ve Yanık, 2019: 202).

Haşhaş bitkisinden elde edilen afyon maddesi Antik Yunan döneminde; iltihap, kolik, ülser, hazımsızlık, zehirlenme, çölyak, ishal, dizanteri gibi hastalıkların tedavisinde, ağrıyı kesmek, kanı durdurmak ve uyku getirmek gibi amaçlar çerçevesinde kullanılmıştır (Yanık, 2022: 5-7). Madde; damar genişlemesini sağlamasından ve iltihaplı bölgeye kan akışına sebep olmasından dolayı iltihaplı hastalıkların iyileştirilmesi noktasında tedavide uzun yıllar tercih edilmiştir (Yanık, 2022: 78). Bu dönemde yaşamlarını sürdüren Pedanius Dioscorides, Claudius Galenos ve Amidli Aetius adlı hekimler afyon maddesinin sağlık alanındaki olumlu etkilerinden yararlanmışlardır (Erol ve Yanık, 2019: 202). Ayrıca Antik Yunan anlatmalarında; mevsimlerin, tarımın ve bereketin tanrıçası Demeter'in kızının kaçırılması sonucunda yaşadığı üzüntüden kurtulabilmek amacıyla haşhaş taneleri tükettiğinden bahsedilmektedir (URL-3).

Büyük tıp bilgini İbni Sînâ, Kanun adlı ünlü tıp kitabında haşhaş bitkisinin ve afyon maddesinin hangi hastalıklara karşı kullanıldığı hakkında geniş çaplı bilgiler vermektedir. Ünlü bilgin; göz, kulak, burun, diş, bağırsak gibi hastalıklara, psikiyatrik sorunlara, uykusuzluk problemlerine ve açık yaraların iyileştirilmesine yönelik olarak içeriğinde haşhaş bitkisi ve afyon maddesi bulunan pek çok karışım üretmiştir (Demirhan Erdemir, 2018: 198-207).

Halk hekimliğine yönelik inanç ve uygulamalar toplulukların sahip oldukları coğrafik, kültürel ve ekonomik özelliklerine göre şekillenmiştir (Tekel, 2020: 819). Kentin yer aldığı coğrafyanın çok çeşitli özelliklere sahip olmasından ve kültürel alışverişin yaygın olarak görülmesinden dolayı Afyonkarahisar yöresinde zengin bir halk hekimliği kültürü ortaya çıkmıştır. Yüzlerce yıllık deneyimler sonucunda meydana getirilen halk hekimliğine yönelik oluşumlar yöre insanları arasında geniş uygulama alanları bulmuş ve nesilden nesle aktararak günümüze kadar unutulmadan kullanılmaktadır.

Çalışmamız kapsamında yer alan haşhaş bitkisi, Afyonkarahisar yöresinde halk hekimliğine yönelik olarak çeşitli uygulama şekillerinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Aşağıda haşhaş bitkisi ve afyon maddesinin çeşitli sağlık sorunlarına yönelik olarak ortaya çıkartılan yöredeki kullanım şekilleri verilecektir:

Afyonkarahisar yöresinde çeşitli sağlık sorunlarından kurtulabilmek amacıyla haşhaş bitkilerinin çiçeklerini dökmeye başladıkları dönemde bitkinin ekili olduğu tarlaya gidilmektedir. Söz konusu dönemde haşhaş bitkisi tarlası kenarında bir süre uyumanın; psikolojik sorunlara, romatizma hastalıklarına, uykusuzluk problemlerine ve çeşitli ağrılara iyi geldiğine inanılmaktadır (KK-3). Bağırsıklık sistemini güçlendirerek hastalıklardan korunmak için ise; güneşli havalarda haşhaş bitkisi tarlasına gidilmekte ve tarlanın bir kenarında oturarak terlemeye çalışılmaktadır (Nasrattınoğlu, 2003: 130).

Yörede çocuklarda görülen uykusuzluk problemlerini giderebilmek amacıyla; temiz bir bez içerisine konulan bir miktar haşhaş bitkisi tohumu ya emzik şeklinde çocuğun ağızına verilmekte ya da yastığının altına konulmaktadır. Ayrıca suda kaynatılan haşhaş bitkisi tohumlarından sonra elde edilen suyun, sütle karıştırılarak uykusuzluk problemi yaşayan çocuklara içirilmesi durumunda problemin giderileceğine inanılmaktadır (Nasrattınoğlu, 2003: 132). Kadınlar fiziklerinin güzelleşmesi, erkekler ise fiziklerinin güçlenmesi için işlemde geçirilmemiş haşhaş bitkisi tohumları tüketmektedirler. Kızılyörük adı verilen ve yüzde meydana gelen kızarıklıklara karşılık sorunlu bölgeye doğru; ağza alınan haşhaş bitkisi tohumları ve su üfürülmektedir. Kızarık bölgeye yapışan tohumlara dokunulmamakta ve kendiliğinden dökülmeleri beklenilmektedir. Bu uygulamayla kızılyörük hastalığının son bulacağına inanılmaktadır (Baştürk Soydemir, 2019: 80).

Ezilmiş haşhaş bitkisi tohumları; psikolojik problemlerden ve öksürük sorunlarından kurtulmak amacıyla tüketilmektedir. Boğaz hastalıklarına karşılık ezilmiş tohumlar bir kap su içerisinde kaynatılmaktadır. Kaynama sonrasında tohumlar süzülmemekte ve arta kalan ılık su

içilmektedir (Kocapınar, 2010: 49). Herhangi bir kaza sonucunda meydana gelen açık yaralarda görülen kanamanın durdurulması ve yaraların çabucak iyileşmesi için sorunlu bölgeye ezilmiş haşhaş bitkisi tohumları konulmaktadır (KK-4, KK-6).

Haşhaş bitkisi kapsüllerinin belirli bir dönemde çizilmesiyle elde edilen afyon maddesi halk hekimliği alanında yaygın olarak kullanılmaktadır. Maddeden; diş, baş, kulak, böbrek ve basur ağrılarında; romatizma, çiçek ve uyuz hastalıklarında; uykusuzluk probleminde ve öksürük sorununda çeşitli uygulama şekilleri çerçevesinde yararlar sağlanmaktadır (Akçiçek, 1993: 65-67). Diş ağrılarını geçirebilmek amacıyla; sorunlu dişin üzerine mercimek büyüklüğünde afyon maddesi konulmaktadır (Kocapınar, 2010: 49). Baş ağrılarında karşılık afyon maddesi; kişniş, ardıç ve bal ile karıştırılarak yenilmektedir. Süt, dana yağı ve afyon maddesinin birleştirilmesiyle elde edilen karışımın kulak içerisine damlatılmasıyla, kulakta görülen ağrının geçeceğine inanılmaktadır. Böbrek ağrılarında karşılık; gül suyunda eritilmiş afyon maddesi içilmektedir. Bir pamuk yardımıyla sorunlu bölgeye sürülen afyon maddesi; basur ağrılarını da geçirmektedir (Nasrattınoğlu, 2003: 131). Romatizma hastalığına karşılık; afyon maddesi ya zeytinyağı ile ya da sirke ile karıştırılarak sorunlu eklemlere sürülmektedir (Kocapınar, 2010: 48). Çiçek hastalığında; katran ile karıştırılan afyon maddesi bir tülbent yardımıyla sorunlu bölgelerin üzerine sarılmaktadır. Uyuz hastalığına karşılık ise; katran ile karıştırılarak kaynatılan afyon maddesi kaşintılı bölgeye sürülmektedir (Filiz, 2015: 121). Uykusuzluk probleminde kurtulmak amacıyla; afyon maddesi su ile kaynatılmakta ve ortaya çıkan karışımdan bir yemek kaşığı içilmektedir. Öksürük sorununa karşılık ise; mercimek büyüklüğündeki afyon maddesi yutulmaktadır (Nasrattınoğlu, 2003: 131-132).

Haşhaş bitkisinin hasat edilmesiyle elde edilen kapsüller halk hekimliği çerçevesinde çeşitli sorunlara karşılık kullanılmaktadır. Birtakım uygulamalar sonucunda kapsüllerden; çeşitli ağrılarda; romatizma, soğuk algınlığı ve deri hastalıklarında; uykusuzluk probleminde ve ateş sorununda yararlanılmaktadır. Kapsüllerin suyla kaynatılmasıyla elde edilen karışımın içilmesi sonucunda ağrılar iyileşmekte; romatizma, soğuk algınlığı ve deri hastalıkları son bulmakta ve vücut sıcaklığı normal seviyesine gelmektedir (Kocapınar, 2010: 48; Eroğlu Erik, 2019: 89; Gürbüz, 2019: 81-82). Uykusuzluk probleminde karşılık ise; ezilerek toz hâline getirilen haşhaş bitkisi kapsülü sulu gıdalar içerisine karıştırılarak tüketilmektedir (KK-4).

Haşhaş bitkisi tohumlarının sıkılmalarıyla elde edilen yağ; uykusuzluk probleminde; mide hastalıklarında; yanık sorunlarında ve açık yaralarda kullanılmaktadır. Uykusuzluk probleminde ve mide hastalıklarına karşılık haşhaş yağı yiyeceklerin içerisinde tüketilmektedir (KK-7). Yanık sonrasında tahriş olan derilerin iyileştirilmesi ve ciltte görülen açık yaraların kapatılması amaçlarıyla sorunlu bölgelere pamuk yardımıyla haşhaş bitkisi yağı sürülmektedir (KK-2).

Haşhaş Bitkisinin Günlük Hayattaki Diğer Kullanım Alanları

Haşhaş bitkisinin hasat edilmesi ve işlenmesi sonrasında ortaya çıkan ürünler sadece halk mutfağı ve halk hekimliği alanlarında değil günlük hayatın pek çok bölümünde de kullanılmaktadır. Hasat sonrasında saplarıyla birlikte kopartılan haşhaş bitkisi kapsülleri vazolar içerisine konularak ev dekorasyon ürünlerine dönüştürülmektedir (KK-6). Ayrıca haşhaş bitkisi motifleri bezeme aracı olarak günlük hayatta kullanılan eşyaların üzerlerine işlenmektedir. Eşyaların üzerlerine işlenen haşhaş bitkisi motifleri farklı özelliklere sahip olmaları dolayısıyla çoğu zaman “yaşam ve ölüm” gibi zıt kavramları sembolize etmektedir (Erol ve Yanık, 2019: 202).

Fotoğraf 4: Peşkir Üzerine İşlenmiş Haşhaş Bitkisi Kapsülü (Yazarın Özel Arşivinden - Afyonkarahisar Müzesi)

Haşhaş bitkisi tohumlarının çeşitli işlemlerden geçirilmeleriyle elde edilen yağ günlük hayatın çeşitli alanlarında kullanılmaktadır. Duvara sürüldüğü zaman daha parlak olması, çabuk donmaması ve uzun süre dayanması için yağlı boyaların içerisine inceltici göreviyle haşhaş bitkisi yağı ilave edilmektedir. Haşhaş bitkisi yağı söz konusu işlevleriyle birlikte; ressamlar tarafından resim, hattatlar tarafından ise hat sanatında da kullanılmaktadır. Makine dişlilerinin arasına paslanmamaları için haşhaş bitkisi yağı dökülmektedir (KK-3, KK-10). Ayrıca nispeten daha az kaliteli yağlar sabun ve boya sanayiinde de kullanılmaktadır (Erol ve Yanık, 2019: 211).

Haşhaş bitkisi kapsüllerinin elle kırılarak hasat edilmesi sonucunda tarlanın yüzeyinde kalan bitkinin sapları daha sonra toplanarak ısınmak ve yiyecek pişirmek amaçlarıyla yakacak olarak kullanılmaktadır (KK-2). Ayrıca tahtadan yapılan oyuncak arabaların tekerlek takılacak bölmelerine de haşhaş bitkisi kapsülleri takılmaktadır (KK-7).

İnanç Dünyasında Haşhaş Bitkisi

İnsanların varlık alanına girdikleri ilk andan günümüze kadar hayatta kalabilmeleri ve anlamlı bir yaşam sürdürebilmeleri için birtakım temel ihtiyaçlarını giderebilmeleri gerekmiştir. Zihinsel problemlerinden kurtarabilecek tatmin edici cevaplar bulabilmek adına sürekli ontolojik sorgulamalar gerçekleştiren insanların en temel ihtiyaçlarından birisi de “inanç” dünyalarına yönelik yapısal birimlerin içeriklerini doldurmak olmuştur. Peker (2017: 71) tarafından, “Bir insanın herhangi bir hükmü kısmen ya da tamamıyla kabulü ya da reddi ya da ondan şüphe duyması durumu.” şeklinde tanımlanan “inanç” terimi Eroğlu (2020: 21) tarafından ise, “Bir şeye gönülden bağlanma, güvenme, itimat etme, doğruluğunu kabul etme.” olarak açıklanmıştır. İnanma ihtiyacının zihin dünyalarında görülen yansımalarından dolayı ise, dünya üzerinde farklı tarihsel dönemlerde ve farklı coğrafyalarda sezgisel düşünme biçiminin de yardımıyla dinsel birer objeye dönüştürülmüş pek çok inanç unsuru meydana getirilmiştir (Fromm, 1990: 34-35). Bu bağlamda inanç sistemleri, insanların hayatını şekillendirerek yaşam tarzına yön vermekte ve bu yolla o sisteme uygun bir hayat yaşamalarını sağlamaktadır (Gün ve Kasımhı, 2023: 124).

Belirli bir bölgede yaşayan topluluklar geleneksel dünya görüşleri çerçevesinde “halk inançları” adı verilen inanç dizgeleri meydana getirmişlerdir. Eroğlu (2020: 21-22) tarafından, “Tabiatüstü, insanüstü bir gücün, varlığın, varlıkların mevcudiyetine, bunlarla ilgili görev ve kaçınmaların bulunduğu, bunlara riayet edildiğinde yarar sağlanabileceğine, ihlal veya ihmâl edildiğinde zarar görüleceğine yönelik inanmalar.” şeklinde tanımlanan halk inançları, sözlü gelenek yoluyla nesilden nesle aktarılmış ve kendilerine ait uygulama şekilleri ortaya çıkartmışlardır.

İkel topluluklar hayat şekillerini daha çok doğaya bağımlı olarak geliştirmişlerdir. Söz konusu bu bağımlılıktan dolayı toplulukların zihin dünyalarında doğada bulunan canlı ve cansız varlıklara karşı içeriğinde saygı ve tapınma unsurları barındıran uygulama şekilleri ortaya çıkmıştır. Bitkiler de insanlar için ifade ettikleri anlamlar dolayısıyla topluluklar tarafından “saygı duyulan ve kutsal görülen” varlıklardan olmuştur. Bunun sonucunda ise her topluluğun kolektif belleğinde bitkiler etrafında geliştirilen halk inançlarına yönelik çok çeşitli uygulamalar ortaya çıkmıştır.

Halk inançları kapsamında saygı ve kutsallık atfedilen bitkilerden birisi de haşhaş bitkisi olmuştur. Kapsüllerinin içerisindeki sayısız tohumdan dolayı haşhaş bitkisi pek çok topluluk tarafından bolluk ve bereketi sembolize eden tanrı ya da tanrıçaların betimlemelerinin içerisinde yer almıştır. Hayatı ve iyileşme umudunu simgeleyen haşhaş bitkisi, bu özelliklerine paralel olarak ölüm ve ebedi hayat ile de ilişkilendirilmeye çalışılmıştır (Erol ve Yanık, 2019: 211).

Çalışma konumuzun kaynak alanını oluşturan Afyonkarahisar’ın, haşhaş bitkisi etrafında geliştirmiş olduğu halk inanç ve uygulamaları zenginlik göstermektedir. Bu inanç ve uygulamalar daha çok “bereket kültürü” çerçevesinde geliştirilmiş olup insan-doğa eşitliği paradigmasında şekillendirilerek günümüze aktarılmışlardır. Aşağıda Afyonkarahisar yöresinde yaşamın doğal döngüsünü kendi lehlerine çevirmek isteyen toplulukların, haşhaş bitkisine yönelik olarak bereket kültürü çerçevesinde ortaya çıkardıkların inanç ve uygulama şekilleri verilecektir:

Afyonkarahisar yöresinde haşhaş bitkisinin bereketli olması için gün doğumuyla birlikte bitkinin tohumlarının hemen tarlaya serpilmesi gerektiğine inanılmaktadır. Tohumların serpilmesine başlamadan evvel mutlaka besmele çekilmekte ve serpme işlemi “önce kurda kuşa, eşe dostu, çoluğa

çocuğa ve evimizin rızkına niyetiyle” sözleri eşliğinde sağ elle gerçekleştirilmektedir (KK-12). Bölgede yaşayan hayvanların da yararlanmaları amacıyla; hasat sürecinde tarlada bulunan haşhaş bitkisi kapsüllerinin tamamı toplanılmamakta ve kapsüllerin içerisinden alınan tohumların bir kısmı tarlanın bir köşesine bırakılmaktadır. Söz konusu bu uygulamayla birlikte tarladan elde edilen mahsulün daha da bereketleneceğine inanılmaktadır. Ayrıca hasat sürecinde tarla sahiplerine yardım eden insanlar, çok parçalı yapılarından dolayı bereketli olduklarına inanılan haşhaş bitkisi tanelerinden bolluğa sebep olmaları için bir miktar evlerine götürmektedirler (KK-3).

Yörede kutsal olarak görülen haşhaş bitkisi tanelerinin yere dökülüp çiğnenmeleri durumunda bereketsizliğin ortaya çıkacağına inanılmaktadır. Bu nedenle bitkinin hasat sonucunda elde edilen ürünleri kontrolsüz şekilde herhangi bir yere bırakılmamaktadır (KK-5). Saplarıyla birlikte kopartılan haşhaş bitkisi kapsülleri bereket getireceği inancıyla evlerin kapı üstlerine asılmaktadır (KK-8). Ayrıca haşhaş bitkisine yüklenen simgesel anlamdan dolayı; evliliklerinin uzun ve mutlu sürmesi amaçlarıyla düğünden sonra gelin ve damadın evlerine “haşhaş taşı” bırakılmaktadır (KK-12).

Haşhaş bitkisinin yetiştirilme sürecinde ortaya çıkabilen kuraklık dönemlerinde yağışların başlayarak yöreye bereket getirebilmesi amacıyla “yağmur duasına” çıkılmaktadır (KK-12). Ayrıca yörede bahar aylarında görülen kuraklıkların son bulması için “haşhaş, bulgur, pirinç, kıyma, haşhaş yağı ve tuz” gibi halktan toplanan gıda malzemelerinden “adine pilavı” adı verilen bir yiyecek ürünü pişirilmekte ve orada bulunan herkes tarafında tüketilmektedir. Söz konusu her iki uygulama sonucunda yöreye bereket geleceğine inanılmaktadır (KK-9).

Sonuç

Botanik biliminde “Papaver Somniferum L.” tür adıyla bilinen haşhaş bitkisi insanlık tarihini derinden etkileyen, geçmişten günümüze kadar değeri hiç eksilmeyen ve inanç dünyasında kendisine yer edinen kült bitkilerden birisidir. Kültüre alınmasıyla birlikte sapından, yaprağından, tohumundan, kabuğundan ve kabuğunun çizilmesi sonucunda ortaya çıkan sütünden yararlanılan haşhaş bitkisi, gündelik hayat içerisinde kendisine çok özel kullanım alanları meydana getirmiştir. Çok yönlü olarak yararlanabilen bitkilerden olan haşhaş bitkisi, sahip olduğu bu özellikler dolayısıyla uluslararası alanda stratejik bir tarım ürünü olarak görülmüştür.

Dünya üzerinde haşhaş bitkisinin en kaliteli şekilde yetiştirilebildiği coğrafyalardan birisi Türkiye Cumhuriyeti’nin de üzerinde bulunduğu Anadolu’dur. Söz konusu bu coğrafyada haşhaş bitkisinin tarih öncesi dönemlerden günümüze kadar tarımcılığının gerçekleştirildiği bilinmektedir. Haşhaş bitkisi Türkiye Cumhuriyeti döneminde de Anadolu topraklarında tarımcılığı yapılan ve çok yönlü olarak yararlanılan bitkilerden olmuştur. Süreç içerisinde haşhaş bitkisinden elde edilen afyon maddesinin kötü niyetli kullanımlarından dolayı uluslararası alanda bitkinin ticaretine yönelik yaptırımlar uygulanmıştır. Bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti hükümeti tarafından da bir süreliğine haşhaş bitkisinin ekimi yasaklanmıştır. Sonraki süreçte ekim yasağı kaldırılan haşhaş bitkisinin hasat edilme aşamalarında zorunlu değişikliklere gidilmiştir.

Ege Bölgesi’nin İç Batı Anadolu bölümünde yer alan Afyonkarahisar’ın sahip olduğu coğrafya, haşhaş bitkisinin Anadolu topraklarındaki en verimli şekilde yetiştirildiği alanlardan birisi olarak gösterilmektedir. Bu sebepten dolayı haşhaş bitkisi yörede yaygın olarak yetiştirilmektedir. Bitkinin hasat sürecinde elde edilen ürünleri ise; halk mutfağı, halk hekimliği, ev dekorasyonu ve yakacak alanlarında yaygın olarak kullanılmaktadır. Ayrıca haşhaş bitkisi çerçevesinde bereket kültüne yönelik olarak insan-doğa eşitliği paradigmasında geliştirilen inanç ve uygulamalar yörenin geleneksel dünya görüşüne yönelik oluşturulan kolektif belleğinde canlılıklarını korumaktadır.

Afyonkarahisar yöresinde tarımı yaygın olarak gerçekleştirilen haşhaş bitkisinin; tarihçesinin, tarım şekillerinin, işlenmesinin ve çeşitli alanlardaki kullanım şekillerinin değerlendirildiği bu çalışmada, söz konusu bitkiden her alanda daha fazla verim sağlayabilmek adına aşağıda birtakım öneriler verilecektir:

Türkiye Cumhuriyeti haşhaş bitkisi tarımcılığını yaygın şekilde gerçekleştiren ülkelerin başında gelmektedir. Ancak haşhaş bitkisinin bilimsel çalışmalar ışığında henüz tohum ıslahının gerçekleştirilememesi, Türkiye Cumhuriyeti’nin söz konusu bu bitkiden elde ettiği verimliliğin azalmasına sebep olmaktadır. Haşhaş bitkisinin tohum ıslahının yapılamamış olmasından dolayı;

haşhaş bitkisinin tohum miktarında ve bitkinin kapsüllerinden elde edilen alkaloidlerinin kalite düzeylerinde sürekli bir düşüş gözlemlenmektedir. Bu olumsuz sonuçların önüne geçilebilmesi için bilimsel çalışmalar ışığında haşhaş bitkisinin Anadolu topraklarına uygun tohum ıslahının gerçekleştirilebilmesi sağlanmalıdır.

Haşhaş bitkisi, sosyal ve ekonomik hayata olan önemli katkılarından dolayı uluslararası alanda stratejik bir tarım ürünü olarak görülmektedir. Ancak getirilen kotadan dolayı haşhaş bitkisinin Türkiye Cumhuriyeti topraklarındaki ekim oranı her geçen yıl azalmaktadır. Bu noktada değerli bir endüstri ürünü olan haşhaş bitkisinin milli ekonomiye olan katkısının artırılması amacıyla ülke topraklarındaki ekim oranının her geçen yıl daha da artırılması gerekmektedir.

Haşhaş bitkisinin kapsüllerinden elde edilen alkaloidler, bilim alanında gelişmiş ülkeler tarafından ilaç üretiminde etkin olarak kullanılmaktadır. Ancak söz konusu bu ürünler Türkiye Cumhuriyeti tarafından verimli olarak değerlendirilememektedir. Bu noktada alkaloidlerden sağlık alanında daha aktif olarak yararlanmak amacıyla ülke içerisinde bilimsel çalışmalar yürütülmeli ve haşhaş bitkisi üretiminin yaygın olarak gerçekleştirildiği bölgelerden olan Afyonkarahisar yöresinde yerli ilaç sanayiinin oluşturulmasına yönelik olarak endüstri bölgesi kurulmalıdır.

Haşhaş bitkisinin günümüzdeki hasat ve kullanım süreçleri bitkinin çok eski dönemlerdeki hasat ve kullanım şartlarıyla benzerlikler göstermektedir. Ancak son dönemde meydana gelmeye başlayan çevre sorunları haşhaş bitkisinin varlık alanını kısıtlamaktadır. Haşhaş bitkisinin tarımcılığının verimli bir şekilde devam ettirilebilmesi için bitkinin elde edildiği coğrafyaya sürdürülebilirlik çerçevesinde yaklaşılmalı ve doğal çevreye zarar verici etkinliklerden uzak durulmalıdır.

Afyonkarahisar yöresi zengin bir mutfak kültürüne sahiptir. Yörenin mutfak kültürü 31 Ekim 2019 tarihinde “Unesco” tarafından, “Gastronomi” alanında “Yaratıcı Şehirler Ağına” dâhil edilmiştir. Yörenin haşhaş bitkisinden elde edilen ürünlerle üretilen yiyecek çeşitlerinin, uluslararası bir kuruluş olan “Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO)” tarafından tescil ettirilerek kayıt altına alınması sağlanmalıdır. Böylece yerel mutfak kültürünün; uluslararası platformlara taşınmasının önü açılmakta ve unutulmasının önüne geçilmektedir.

Sonnotlar

¹ Afyonkarahisar yöresinde uygulanan arazi ölçüm birimleri: 1 Dekar = 1000 m², 1 Dönüm = 3.000 m² (KK-1).

² Afyonkarahisar yöresinde uygulanan tarımsal ölçüm birimleri: Kile = 2 Teneke, Demirli = 1 Teneke, Şinik = Yarım Teneke, Timin = ¼ Teneke (KK-1).

Kaynaklar

- AÇA, M. (2016). *Denizin Çocukları Giresun ve Trabzon Yöresi Balıkçılarının Meslek Folkloru*. Trabzon: Türkiye Alim Kitapları.
- AÇA, M. (2018). *Dağların Efendileri Doğu Karadeniz Hayvancılık ve Çobanlık Kültürü*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- AKALIN, Ş. H. vd. (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- AKÇİÇEK, E. (1993). “Anadolu Tıp Tarihinde ve Halk Hekimliğinde Haşhaş”, 3. *Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu*. (Hzl.: Mehmet Sarlık), 62-70, Afyonkarahisar: Afyonkarahisar Belediyesi Yayınları.
- AKOĞLAN KOÇAK, M. ve KORKMAZ, E. (2008). “Otel Mutfaklarında Haşhaşın Kullanımı İle İlgili Bir Değerlendirme: Afyonkarahisar ve Yakın Çevredeki İller Örneği”, *Prof. Dr. Feri Mani Maviş Anı Kitabı*. (Hzl.: Nazmi Kozan), 115-136, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- ARTUN, M. vd. (1946). *Türkiye Kılavuzu*. Ankara: İbrahim Horoz Basımevi.

- BAŞTÜRK SOYDEMİR, H. (2019). *Dinar ve Çevresinde Halk Hekimliği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BAYTOP, T. (1997). “Haşhaş”. *İslam Ansiklopedisi*, C. 16, 403.
- BERKES, F. (1993). “İndigenous Knowledge for Biodiversity Conservation”. *Journal of the Human Environment*, C. 22, 2.
- BOOTH, M. (1996). *Haşhaşdan Eroine Uyuşturucunun 6000 Yıllık Öyküsü*. (Çev.: Özden Arıkan), İstanbul: Sabah Kitapları.
- BORATAV, P. N. (1994). *100 Soruda Türk Folkloru - İnanışlar, Töre ve Törenler, Oyunlar*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- BÜYÜKŞAHİN, F. (2017). *Kültür-Çevre Bağlamında Geleneksel Ekolojik Bilginin Korunmasının Önemi: Sarıkeçili Yörükler Örneği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- CEYLAN, O. (2019). “Türkiye’de Haşhaş Ekim Yasağının Afyon İli’ndeki Sosyo-Ekonomik Yansımaları”, *VIII. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu*, (Hzl.: İhsan Akar), 1087-1097, Afyonkarahisar: Afyonkarahisar Belediyesi Yayınları.
- ÇOLAK, F. (2013). “Anadolu’da Afyon Ziraatı ve Ticaretine Dair İzlenimler”. *The Journal of Academic Social Science Studies*, C. 6 S. 1, 513-529.
- ÇOPUROĞLU, C. (2003). “İnsan-Çevre-Kültür İlişkisi Çerçevesinde Fırat Havzasında Halk Hekimliği”. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*, C. 27, 15-39.
- DEMİRHAN ERDEMİR, A. (2018). “Türk Tıp Tarihinde Ünlü Türk Hekimi İbni Sina’nın Tıbbi Tedaviler Üzerinde Yorumlamaları”. *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, C. 118 S. 232, 189-210.
- ERDURMUŞ, A. ve ÖNEŞ, Y. (1990). *Haşhaş*. Ankara: Tmo Alkasan Yayınları.
- EROĞLU, A. H. (2020). “*Halk İnanışlarına Giriş*”, *Halk İnanışları El Kitabı* (Hzl.: Durmuş Arık ve Ahmet Hikmet Eroğlu), 19-42, Ankara: Grafiker Yayınları.
- EROĞLU ERİK, A. (2019). *Afyonkarahisar İlinde Etnobotanik Bir Çalışma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- EROL, A. F. ve YANIK, E. (2019). “Haşhaş Bitkisinin Anadolu Kültüründeki Yeri ve İzleri”. *Millî Folklor*, C. 31 S. 124, 202-212.
- FİLİZ, M. (2015). *Bolvadin İlçesi Büyük Karabağ Köyü Folkloru*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- FROMM, E. (1990). *Psikanaliz ve Din*. (Çev.: Şükrü Alpagut), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- GÜMÜŞÇÜ, A. ve GÜMÜŞÇÜ, O. (1997). “Türkiye’de Haşhaş ve Haşhaş Tarımının Coğrafi Dağılışı”. *Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C. 6, 123-148.
- GÜN, F. ve KASIMHANİ, İ. (2023). “İran Merkezi Bölgesi Türklerinde Ağaç Kültü”. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C. 16 S. 41, 123-140.
- GÜRBÜZ, N. (2019). *Bolvadin, Çay ve Sultandağı’nda (Afyonkarahisar) Yetişen Doğal Bitkilerin Halk Tarafından Geleneksel Kullanımı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- GÜRKAN, A. Ş. ve ULAMA, Ş. (2019). “*Ege Bölgesi Mutfağı*”, *Ulusal Gastronomi ve Türk Mutfağı (Tarihçe, Hammade, Ritüeller, Özgün Yemekler ve Reçeteler)*. (Hzl.: Mehmet Saruışık, Gülçin Özbay). Ankara: Detay Yayıncılık.
- HIZAL, İ. (2001). “Afyonkarahisar’da Halk Hekimliği”. *Kebikeç*, C. 12, 135-144.
- KAPLAN, M. (2011). “Halk Tıbbının Kökenleri: Teşhisten Tedaviye Din ve Büyü İlişkisi”. *Millî Folklor*, C. 23 S. 91, 150-156.
- KARABAŞA, S. (2018). *Ankara İli Nallıhan İlçesi Yenice Köyünde Kültür-Çevre İlişkileri Üzerine Etnografik Bir Değerlendirme*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- KARAKAYA, H. (2022). *Geleneksel Ekolojik Bilgi ve Folklor İlişkisi: Afyonkarahisar Örneği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- KART, N. (2023). “Afyonkarahisar’da Gastronomi Ürünleri ve Coğrafi İşaretli Ürünler”, *Gastronominin Gizemli Şehri Afyonkarahisar Mutfağı*. (Hzl.: Prof. Dr. Mustafa Sandıkcı), 111-162, Afyonkarahisar: Afyonkarahisar Belediyesi Yayınları.
- KAVAS, Y. (1984). *Memleketim Dünden Bugüne Bolvadin*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- KAYA, A. (2011). “Tıbbi Bitkiler ve Etnobotanik Çalışmalar”, *Bitkilerle Tedavi Sempozyumu*. (Hzl.: Murat D. Çekin vd.), 11-18, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları.
- KIZILDEMİR, Ö. (2019). “Afyonkarahisar Mutfak Kültürü Üzerine Bir Değerlendirme”. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, C. 7 S. 1, 647-663.
- KOCAPINAR, C. (2010). *Afyonkarahisar İli Çay ve Çevresi Halk Bilimi Ürünlerinin Sosyokültürel Açından Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- LAUDARİ, D. (2010). “İmplication of Traditional Ecological Knowledge on Forest Resource Management”. *Himalayan Journal of Sociology & Antropology*, C. 4, 77-90.
- MOFFA, A. (2015). “Traditional Ecological Rulemaking”. *Stanford Environmental Law Journal*, C. 35 S. 2, 101-155.
- NASRATTINOĞLU, İ. Ü. (2003). *Afyonkarahisar Folklor Edebiyat Tarih Araştırmaları*. Afyonkarahisar: Afyon Belediyesi Yayınları.
- ÖZDEMİR, R. (2014). “Osmanlı Dönemi Karahisar-ı Sahip Sancağı’nda (Afyonkarahisar) Haşhaş ve Haşhaş Sakızı Üretimi (1700-1850)”. *XVII. Türk Tarih Kongresi*. 1751-1774, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ÖZKAN, F. (2019). *Gastronomik Kimlik Oluşturmada Coğrafi İşaretli Ürünlerin Etkisi Afyonkarahisar Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÖZPINAR, H. (2019). *Tarih Boyunca Seyyahların Gözünden Afyonkarahisar*. Afyonkarahisar: Afyonkarahisar İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- PEKER, H. (2017). *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- TAŞLIGİL, N. ve ŞAHİN, G. (2018a). “Tarihsel Süreçte Haşhaş ve Afyon”. *Tarih Okulu Dergisi* (TOD), C. 11 S. 34, 163-196.
- TAŞLIGİL, N. ve ŞAHİN, G. (2018b). “Stratejik Bir Tarım Ürünü Olan Haşhaş ve Bundan Elde Edilen Ürünlerin Uluslararası Arenadaki Durumu”. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Sempozyumu*. (Hzl.: Dr. Mehmet Ali Karaman), 275-299, İstanbul: Gece Kitaplığı.
- TEKEL, F. (2020). “Halk Hekimliğinde Sağaltıcılar”. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, C. 9 S. 27, 819-840.
- YANIK, E. (2022). *Eski Çağ Anadolu’su Tıp Tarihinde Haşhaş Bitkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- YOLCU, M. A. ve AÇA, M. (2019). “Geleneksel Ekolojik Bilgi ve Folklor”. *folklor/edebiyat*, C. 25, S 100, 861-871.
- YOLCU, M. A. vd. (2023). *Homo Naturalis – İnsan ve Geleneksel Ekolojik Bilgi*. Çanakkale: Paradigma Akademi.

İnternet Kaynakları:

URL-1: “Haşhaş Raporu”. <https://www.tmo.gov.tr/Upload/Document/hashassektrraporu.pdf>, [Erişim: 2.2.2024].

URL-2: “Haşhaş Yönetmeliği, Haşhaşın Ekimi, Kontrolü, Toplanması, Değerlendirilmesi, İmhası, Satın Alınması, Satılması, İhracı ve İthalı Hakkında Yönetmelik”. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/3.5.8812850.pdf>, [Erişim: 15.3.2024].

URL-3: “Yakındoğu Kültüründe Demeter ve Haşhaş”. <https://bilimveutopya.com.tr/yakindogu-kulturunde-demeter-ve-hashas>, [Erişim: 29.1.2024].

URL-4: “Trt Haber”. <https://www.trthaber.com/haber/saglik/hashas-kis-aylarinda-vucudu-zirh-gibi-koruyor-222204.html%20-%209.9.2023>, [Erişim: 9.4.2024].

URL-5: “Türk Patent ve Marka Kurumu”. <https://ci.turkpatent.gov.tr/cografi-isaretler/liste?il=03>, [Erişim: 17.2.2024].

URL-6: “Unesco Türkiye Milli Komisyonu”. <https://www.unesco.org.tr/Pages/88/129/UNESCO-Yarat%C4%B1c%C4%B1-S%CC%A7chirler-Ag%CC%86%C4%B1>, [Erişim: 22.3.2024].

Sözlü Kaynaklar:

KK-1: İsmail Demir, Afyonkarahisar 1964, Lise Mezunu, Emekli. (Görüşme Tarihi: 5.7.2023).

KK-2: Ali İhsan Kaya, Dazkırı 1960, Ortaokul Mezunu, İşçi. (Görüşme Tarihi: 11.7.2013).

KK-3: Aziz Ahmet Özdemir, Üçlerkayası Köyü/İhsaniye 1990, Lise Mezunu, Esnaf. (Görüşme Tarihi: 12.2.2024).

KK-4: Tanju Tetik, Üçlerkayası Köyü/İhsaniye 1971, Lise Mezunu, Eğitimci. (Görüşme Tarihi: 28.11.2023).

KK-5: Zerrin Mercan, İncehisar 1998, Üniversite Mezunu, Memur. (Görüşme Tarihi: 7.7.2023).

KK-6: Necdet Özen, Afyonkarahisar 1972, Yüksekokul Mezunu, Memur. (Görüşme Tarihi: 12.2.2024).

KK-7: Mehmet Buldan, Çobanlar 1972, Yüksek Lisans Mezunu, Kamuda Yönetici. (Görüşme Tarihi: 5.7.2023).

KK-8: Şükrü Güllüçay, Afyonkarahisar 1962, Ortaokul Mezunu, Emekli. (Görüşme Tarihi: 12.2.2024).

KK-9: Dede Cihan, Dinar 1952, Üniversite Mezunu, Emekli Öğretmen. (Görüşme Tarihi: 28.11.2023).

KK-10: Halit Taşkın, Afyonkarahisar 1977, İlkokul Mezunu, Haşhaş Yağcısı. (Görüşme Tarihi: 8.2.2024).

KK-11: Ömer Aydeniz, Afyonkarahisar 1941, İlkokul Mezunu, Haşhaş Yağcısı. (Görüşme Tarihi: 26.12.2023).

KK-12: Erol Akdut, Şuhut 1960, İlkokul Mezunu, Haşhaş Yağcısı. (Görüşme Tarihi: 28.11.2023).